

Varujan Vosganian, The Book of Whispers

Chapters seven and eight

Translator: Karacsony Zsolt

HÉT

— Ne érjetez az asszonyaikhoz — mondta Armen Garo. — És a gyermekekhez sem.

A Különleges küldetés tagjai egymás után érkeztek meg a konstantinápolyi Dzsagadamard napilap székhelyére. Alapos megfontolás után választották ki őket. Aztán a csoportból kiválasztották azokat, akik már részt vettek, vagy saját szakállra, vagy csapdát állítva, efféle akciókban. „Nem bízom, csak azokban, akik öltek már” — döntötte el Armen Garo. Fényképeket kaptak azokról, akiket meg kellett találni bűvőhelyeiken. A rejtekhelyek bárhol lehettek, Berlinton Rómán át egészen a Közép-Ázsiai sztyeppékig. Talát pasa, a belügyminiszter, széles vállú és vastag nyakú, erős fizikumú volt, a feje pedig a szögletes állával és harapni kész állkapcsával leginkább az erős test meghosszabbításának tűnt. A fénykép alján az öklei kétszer akkorák voltak, mint egy átlagos emberé, agresszivitásról árulkodtak. Mellette, törekenyen és finom vonásokkal a felesége állt, fehér ruhában és, európai divat szerint, csipkekalapban, ami annyira elütött a pasa feztől. Aztán Enver, az apró, kit csak a csizmák sarka emelt magasabbra. Merész pillantással fogva vékony ujjával a bajusza hegyét, büszkén hadsereg-parancsnoki zsinórjaira, amelyek bőséggel hulltak vállára, próbálva eltakarni egy olyan fiú alacsony származását, kinek anyja, hogy gyermekét felnevelhesse, a Birodalom egyik legalantasabbnak tekintett munkáját, a hullamosást vállalta el. Az egyik fényképen vékony, birtokló és mégis szégyenlős módon átkarolja felesége, Nadjeh vékony derekát, aki a birodalmi hárem hercegnője, tehát a szultán leánya. Egy másik fotón Enver, a hullamosó fia és a szultán veje, megpróbál büszkének tűnni, vonásait megmerevítve, ahogy bálványai, Napóleon és Nagy Frigyes portréin látható. Dzsemal pasa amolyan Lepidus ebben a harcias triumvirátusban. Szokványos megjelenésével, ha nem viseli a tengerészeti miniszteri váll-lapokat, nem is tűnne fel, habár megpróbált lépést tartani Talát brutalitásával és Enver büszkeségével. Aztán dr. Nazim és Baháeddin Sakir, az Egység és Haladás

Pártja ideológusai, akik kitalálták a gyilkosok szabadon engedését, hogy fegyveres csoportokba osztva felügyeljék az örmények konvojait és mészárolják le őket az útkereszteződéseknél. Feleségeikről nem tudjuk, mennyire voltak szépek, teltek és fekete hajúak, de vonásaikat nem igazán lehet megkülönböztetni, mert a képeken, amelyek ránk maradtak fiatal korukból, arcukat fátyol takarja, miközben férjük koporsójánál sírnak, miután az igazságtevő csoport teljesítette küldetését. És a többiek: Dzse- mál Azmi, Trabizonda prefektusa, Bihbud Khan Dzsavansir... Armen Garo felemeli Talát és Enver fényképét, a feleségeivel együtt. Sorra a szemükbe nézett: Solomon Tehlirian, Aram Yerkanian, Arjavir Şiraghian, Hraci Papazian, Misak Torlakian.

— Ne öljétek meg a nőket — mondta el újra. — És a gyerekeiket sem.

Számunkra nem fontos, mikor került sor erre a találkozóra. A Suttogások könyve nem történelemkönyv, hanem a tudatállapotok története. Ezért válik áttetszővé, ezért átlátszóak a lapjai. Igaz, hogy a Suttogások könyvében számos pontos adat van, amelyben a nap, az óra és a hely is megjelenik. A toll gyorsan halad, de néha megáll, és megvár engem meg az olvasót, és ilyenkor talán több részletet mond el a kelleténél. Minden fölösleges szó megmagyaráz, de el is vesz a történetből.

Ezért, még ha ki is törölnénk a felsorolásból az éveket és a napok rendjét, a Suttogások könyve megőrizné értelmét akkor is. Ilyen dolgok mindig is történtek az emberekkel, mindenütt. Tulajdonképpen a Suttogások könyvének magva változatlan marad minden időben, mint egy Johann Sebastian Bach korál, mint egy keskeny ajtó, amelyen az emberek áthaladnak — meggörnyedve vagy egymásnak feszülve.

— Legelőször is megölték a költőket — mondta Şavarş Misakian.

A napilap szerkesztősége valami csoda folytán menekült meg a szerencsétlenségtől. Egyébként az 1915. április 24-én elkezdődött mészárlás után, amikor értelmiségiek százait tartóztatták le, és legtöbbjüket megölték, a fővárosi örmények számára a deportálási rendelet visszavonása egy csodával ért fel. A tervek szerint ők is a többi örmény közösség sorsára jutottak volna: elűzik őket házaikból, miközben mindenüket elrabolják. De talán még nehezebb lett volna a sorsuk, mert Van, Szivasz és Adana örményeivel ellentétben az ő konvojait átszelték volna az egész Anatóliai-fennsíkot Szíria sivatagai felé, s ha időközben nem mészárolják le őket a felfegyverzett gyilkosok vagy a nomád bandák, az éhségtől és a hidegtől pusztultak volna el a rögtönözve épített sátrakban, a sivatagban, ahol a nappali hőség és az éjszakai fagy felosztja egymás közt az áldozatokat.

Az 1915 áprilisi betiltása után az Örmény Forradalmi Szövetség központi lapja, amit akkor Azadamardnak neveztek, 1918-ban jelent meg új, az elődjére emlékeztető Dzsagadamard címmel. Şavarş Misakian annak idején főszerkesztő volt, és azért érkezett, hogy újra elfoglalja régi helyét. Az egyik sarokban ült, nem vett részt a Különleges küldetésben, azonban olyan tekintéllyel bírt, amelyre Armen Garónak és Şahan Natalinak szüksége volt. Tekintélyt nem a tagbaszakadtság kölcsönzött neki, hanem éppen a lecsüngő válla és félrehajló feje miatt minden büszkeséget nélkülöző testtartása. Fogycékkossága azonban impozánssá tette a többiek szemében, mert azt a konokságot idézte fel, amellyel a kínzásokat viselte a katonai börtönben, ahova 1916 márciusában zárták be, és ahol néhány hónappal később kitepte magát kínzói karmaiból, és a harmadik emeletről a belső udvarra vetette magát. Kiheverte a súlyos sebeket. 1918. november 27-én szabadlábra helyezték, azon a napon, amikor a szövetséges erők elfoglalták a fővárost, de az összeroncsolt csontú teste örökre magán viselte az önmagából kifordult világ nyomait, és mindenkit arra emlékeztetett, hogy ő bizony megszabadult a halálfélelemtől.

Az ellenség tudta, hogy egy nép elpusztításához legelőször a Költőjét kell megölni. Egy elnyomott és fenyegetett nép számára a Költő válik vezérré. Daniel Varujant, a többi értelmiséggel együtt 1915. április 24-én tartóztatták le. Egy fához kötötték, és halálra kövezték, prédául hagyva a vadállatoknak és az éjszaka szellemeinek. Bizonyos legendák szerint nem halt meg, és egyesek azt mesélik, hogy látták az arcát a lángoló tükrökben a szmirnai tűzvész idején. Az egyetlen dolog, ami biztos ezekben a Daniel Varujan feltámadásáról szóló legendákban, az, hogy míg tudni lehet, hol szenvedett egy fa törzséhez, mint egy élő kereszthez kötözve, a sírja helyét nem ismeri senki. Mivel a halála felől biztosak vagyunk, sőt a hóhérja, Oguz bej, Csanguiri kapitánya nevét is ismerjük, ugyanakkor nem tudunk a sírjáról, engedhetjük, hogy elcsábítson feltámadásának gondolata.

Az április 24-én letartóztatottak közül példának okáért a Parlament két tagja, a konstantinápolyi képviselő, Krikor Zohrab és az erzerumi képviselő, Vartkes Seringulian egészen a szíriai sivatagig jutott, Urfába, aztán Aleppóba. Róluk Roessler beszél, az aleppói német konzul egy, a német nagykövetnek, Wangenheimnak írott levelében: „Zohrab és Vartkes effendi Aleppóban van, egy Diarbekir felé tartó konvojhoz tartoznak. Ez számukra a biztos halált jelenti. Zohrab szívbeteg, Vartkes felesége most szült.” A nagyszüleim gyermekkorában történt gyilkosságokról nem a túlélők beszámolóiból tudtam meg sokat, hanem a gyilkosok dicsekvéseiből. Mekkora

a különbség halálba menők szégyenkezése és a gyilkosok dölyfössége között... Így tudjuk meg, hogy bajonettekkel szúrták össze őket, hogy golyók loccsantották szét Vartkes agyát és kövekkel törték szét Zohrab fejét. Testüket szétdarabolva hagyták a semmi közepén. Ha valaki netán azon fáradozott volna, hogy eltemeti azon napok rengeteg halottját, a szétzúzott testek maradákaiból nem ismerhette volna fel őket.

De a világ halad tovább. Azt a helyet, ahol Daniel Varujant megölték, Tunának nevezik. Mielőtt elvitték volna a többiek mellől, a költő azt mondta: „Vigyázzatok a most született fiamra. Kereszteljék Varujannak.”

— Megbosszuljuk őt is és a többieket is — mondta Armen Garo, és mereven nézte Savars Misakiant. — Éppen ezért ne nyúljatok asszonyaikhoz és gyermekeikhez. Mi nem vagyunk se hullarablók, se asszonygyilkosok.

Az első körben ültek.

— Armennek igaza van — mondta Savars Misakian. — Kövessétek Dro tábornok példáját.

Abban az időben Dro még nem volt tábornok. Csak huszonegy éves volt, amikor Bakuban, 1905 februárjában elkezdődött a három napig tartó mézszárlás. Néhány ezer örményt öltek meg a tatár bandák. Nakasidze herceg pedig, aki a cár kormányzója volt, a figyelmeztetések, majd az örmény lakosság kétségbeesett kiáltásai ellenére semmit sem tett az örmények védelmére, sőt, mi több, fegyvereket szállított a támadóknak. Az Örmény Forradalmi Szövetség központi bizottsága megüzente Nakasidze főkormányzónak, hogy a párt halálra ítélte. A fiatal Drastamat Kanayant, akivel mi már találkoztunk Dro tábornokként, bízták meg az ítélet végrehajtásával.

A meghatározott napon Dro egy szűk utcában várta a herceget és kíséretét, ahol a kozák lovas testőrök nem tudták körbevenni a hercegi hintót. A bombát egy zsákba rejtették és szőlőfürtökkel takarták le. De mert látta, hogy a herceggel van annak felesége is, Dro tétovázott és végül feladta, megelégedve azzal, hogy elhaladtukban nézze őket. Megvárta, amíg leszáll az est.

Visszaúton csak a herceg ült a hintóban. Amikor mellé ért, Dro a hintóba dobta a zsákot és elrohant. Iszonyatos robbanás volt. Nakasidze mellett a kormányzói testőrség több lovasát is szétszaggatta. Kihaszználva a pánikot, Drónak sikerült eltűnni, és néhány barátja még azon az éjszakán átvitte a török határon. Kilenc évig maradt ott, egészen a háború megkezdéséig.

— De akkor Dro még csak el sem képzelhette, mi következik — mondta Arsavir Siraghian.

Nem tudta elképzelni senki. Az örmények vezetői támogatták az ifjútörökök hatalomra jutását, mert úgy számítottak, hogy ők majd véget vetnek Abdul Hamid, a véreskezű szultán atrocitásainak. Vartkes effendi, Erzerum eljövendő képviselője az ellenforradalom idején saját lakásában rejtegette Halil bejt, ugyanazt, aki később őt halálra ítéli. És a sors keserű iróniájaként, míg Dro úgy vélte, hogy egy asszonyt nem kell büntetni a férje vétkeiért, harminc évvel később Omszkban Sztálin kiadja a parancsot, hogy öljék meg a feleségét az egyik fiával együtt, így fizessen meg a férje bűneiért.

— Trabizondában — mondta Misak Torlakian — néhány száz asszonyt a gyerekeikkel és a járni már képtelen öregekkel együtt tutajokra raktak, aztán kivittek a nyílt tengerre. A nők még örültek is abban a nagy szerencsétlenségben, amikor megtudták, hogy hajóút vár rájuk, mert így kisebb fáradságnak lesznek kitéve. Azonban másnap a tutajok üresen tértek vissza. A nőket tengerbe fojtották. Ugyanez történt Uniehben, Or-duban, Tripoliban, Keraszondában és Rizében. Az én falumból, Gyusanából egyetlen nő sem jutott el a konvojokkal Meszkené-ig, Rakkáig, Resz al-Ainig vagy Deir esz-Zorig, ami azt jelenti, hogy mindannyian az úton haltak meg, éhségtől, golyótól vagy késtől.

— Kharput vilajetben — mondta Solomon Tehlirian —, júniusban az előkelőségeket ölték meg, aztán a városokból és falvakból elvitték a férfiakat. A konvojok csak nőkből, öregekből és gyermekekből álltak. Arakbirnál a nőket bárkákra rakták és vízbe fojtották. A német árvaház örmény gyermekeit a közeli tóba fojtották. A mesznéi nőket, akik Urfa felé indultak el, útközben ölték meg, testüket a folyóba dobták. A Szivasz és Kharput közötti úton, az Eufrátesz keleti partján megcsonkított és lemészárolt nők holttesteit hónapokon át heverték az utakon és az árkokban. Túl sokan voltak ahhoz, hogy eltemessék őket. Csontvázaikat 1916 közepén még látni lehetett. Az összesen kétszázezer főből álló konvojoknak csak az egytizede jutott el Resz al-Ainba és Deir esz-Zorba.

— Az első Meszkenébe, Rakkába és Deir esz-Zorba érkező nők — mondta Aram Yerkanian — az Eufráteszen lebegő hullák voltak. 1915 júliusában az Eufráteszt víztől felpuffadt hullák lepték el, egymáshoz csapódó fejek, kezek és lábak. A folyam vizei olyan vérvörösek voltak, mintha akkor születne meg a halál. Szélesedett azok köre, akik vallomást akartak tenni.

— Az Eufráteszen a hullák jelenléte folyamatos — mondta Roessler, az aleppói német konzul. — Minden testet ugyanúgy kötöztek össze, kettesével és egymásnak

háttal. Ez azt bizonyítja, hogy nem alkalmi gyilkosságokról van szó, hanem egy általános kipusztítási tervről, amit a hatóságok dolgoztak ki. A holttestek egyre nagyobb számban úsznak le a folyón. Elsősorban nők és gyerekek.

— Több mint hatszáz örményt — mondta Holstein, a moszuli német konzul —, elsősorban Diarbekirből elkergetett nőket és gyerekeket öltek meg szállítás közben a Tigris folyón. A tutajok tegnap üresen érkeztek Moszulba. Néhány napja a folyón emberi holttestek és testrészek lebegnek. Úton vannak más konvojok is, és valószínűleg ugyanaz a sors vár rájuk.

— Aleppón — mondta Guys, egykori francia konzul — május óta emberek ezrei haladnak át konvojokban. Miután két-három napot töltenek a számukra kialakított helyen, ezek a boldogtalanok, többségük gyermek és nő, azt a parancsot kapják, hogy induljanak el Idlib, Mina, Rakka, Deir esz-Zor, Resz al-Ain irányába, Mezopotámia sivatagai felé, olyan helyekre, amelyek az általános vélekedés szerint sírjaikká lesznek.

— Özvegyek ezrei, Van vilajet örmény asszonyai — mesélte Jackson, az amerikaiak aleppói konzulja —, akiket egyetlen felnőtt férfi sem kísér, Aleppóhoz közelednek iszonyatos állapotban és félig meztelenül. Ezek, akárcsak a korábbi tíz-tizenkét csoport, amely már áthaladt, ötszáztól háromezer emberig terjedő konvojok, akik magukkal viszik a leírhatatlan nyomorúságban lévő gyermekeiket is. És ismét Roessler:

— A kharputi örményekkel kapcsolatban azt jelentették nekem, hogy egy, a várostól délre fekvő faluban a férfiakat különválasztották a nőktől. A férfiakat lemészárolták és otthagyták annak az útnak az oldalán, ahol a nők is kénytelenek voltak elhaladni.

— Azt hihetnénk — mondta Aram Andonian, aki összegyűjtötte a túlélők vallomásait —, hogy Deir esz-Zor árvaházának több száz gyermeke nem is létezett soha.

Csak a végkifejlethez közel, már az út végén gondolták úgy a hatóságok, hogy megtalálták a választ egy olyan kérdésre, ami addig megoldhatatlannak tűnt: miként ölj úgy, hogy a halottak teste ne maradjon utánad. Nem mintha ez bármilyen büntudatot is keltett volna bennük, csak éppen a szétdarabolt, csontokra feketült bőrű, a vízen lebegő vagy a szakadékok mélyén heverő testek százezrei túl azon, hogy komorabbá tették a tájat és felkészítették az újabb konvojokat a halálra, mégiscsak akadályozták a közlekedést az utakon és a vasúton, páráik megsárgították és elnehezítették a

levegőt, s fellázították az arabokat, akik nem ihatták a járványokat terjesztő folyók vizét. Hogy mindezen hiányosságokat kiküszöböljék, Deir esz-Zor gyermekeinek megölése tökéletes gyilkosság kellett legyen.

Az árvákat, akiket Meszkenéből és a többi olyan településről szedtek össze, ahol menekülttáborok voltak, a sivatagon át terelték Deir esz-Zor felé. Képzeljének el egy több száz eltorzult gyermekből álló konvojt, ahogy rongyokba burkolózva, mezítláb haladnak a forró vagy hideg sivatagban. A vállukon mindegyre kifakadó sebekben nyüvek tekergőznek, miközben ostorokkal és botokkal csapkodó lovasok terelik őket. A halottakat meg haldoklókat a konvojokat kísérő szekerekre dobták. Egy Abuhahar nevű helyig sikerült eljutniuk. Már csak háromszáz gyermek állt a lábán, a többiek, és az ő számuk volt nagyobb, már a szekereken voltak. A sivatag peremén kezdődő hegyek lábánál a katonák megállították a konvojt, és a szekerek tartalmát a mezőre dobták. A katonák bekerítették a helyet, és várták az estét. A naplementével egy időben megérkeztek a sivatag madarai is. Odavonzotta őket a vér szaga, a többiek röpte, a káromások zaja és a csontokról letépett hús hangja; a sivatagi hollók és sólymok lecsaptak a testekre, amelyek, ha esetleg éltek is, már nem tudtak védekezni. A madarak elsősorban a szemeket, az arcot és az ajkakat szemelték ki, amelyek sokkal kívánatosabbak voltak, mint a lesoványodott testek. Két napon át ereszkedtek alá csapatokban a madarak arra a lehúsolt mezőre a hegyek lábánál, a gyerekek pedig a fekete és acélos csőrök és karmok prédájává lettek. A történetet nomád arabok mondták el iszonyodva. Azt, aki a katonák csapatát vezette, a Rahmeddin tizedest előléptették, szokatlanul gyorsan a rakkai csendőrség parancsnoka lett.

A többi árvát, akik betegen és éhesen heverték Deir esz-Zor árvaházában, szekerekre rakták egy fagyos decemberi napon. A haldoklókat az Eufráteszbe dobták, az pedig, amilyen zavaros volt az évnél abban a szakában, hamar elnyelte a kiszáradt testeket. Tizenkét óráig, minden élelem és víz nélkül a sivatagban megtett utat követően a konvoj vezetője, akiről tudjuk, hogy Abdullahnak hívták, de szerette, ha Abdullah pasának szólítják, a gyermekek kivégzésére három különböző módszert talált. De mert a katonák szemében némi habozást vélte felfedezni, felragadott egy kétéves fiúcskát, és megmutatta a többieknek: „Még ezt a gyereket is — mondta —, akár csak a többi vele egykorút, kímélet nélkül kell megölni. Egy napon felnő, megkeresi azokat, akik szüleit megölték, és bosszút akar állni. Ez az a szukafattyá, aki egy napon megkeres, hogy megöljön bennünket!" A gyermeket néhányszor

megpörgette a levegőben, majd olyan dühvel vágta a kövekhez, hogy nyögni sem tudott mielőtt szétzúzódott volna.

A szekerek egy részét egymás mellé állították, és annyi gyereket zsúfoltak rájuk, amennyit csak bírtak, középen pedig egy robbanószerrel rakott szekeret helyeztek el, ami robbanásakor szétvetette, egész egyszerűen hamuvá változtatta őket. Azokat, akik már nem tudtak járni, végigfektették a földön, beszórták petróleummal kevert fűvel, aztán meggyújtották. Azokat pedig, akik nem fértek fel a szekerekre, belökdösték a barlangokba, a bejáratokat faágakkal és fűvekkel torlaszolták el, azokat is lángra lobbantva, így a gyerekek megfulladtak, és lila, megszenesedett testük az üregek fenekén maradt.

De még a legjobban kitervelt gyilkosság sem lehet tökéletes. Egy Ana nevű kislány egy olyan barlangmélyedésben rejtőzött el, ahol, a sziklában végighúzódnó repedésnek köszönhetően, egy kis levegőhöz jutott. Így élte túl, és amikor egy éjszaka és egy nappal után a tüzek kialudtak, előjött. Néhány heti kóborlás után eljutott Urfáig, talált néhány menekült örményt és elmesélte nekik a gyermekek meggyilkolását.

A harmadik körből Dzsemál pasa hangja hallatszott, a tengerészeti miniszteré, akit megriasztott a nagyszámú hulla, ami az Eufrátesz vizein úszott. És felháborodott attól, hogy a konvojok megzavarhatják a vasúti szállítást. A török hatóságok akkor értették meg, hogy bármilyen tökéletesre tervezték volna is az örmények kiirtásának rendszerét, mégis van egy hibája: megmarad a legyilkoltak teste. Ami olyan tökéletlenség, amelyet Resid pasa, Diarbekir prefektusa minden erejét bevetve próbált megoldani:

— Az Eufrátesznek nincs sok köze a mi vilajetünkhöz. A folyón úszó hullák Erzerum és Kharput vilajetekből valók. Azok, akik itt halnak meg, legnagyobb részben a barlangok mélyén hevernek vagy petróleummal leöntve égnek el. Ritkán akad elég hely az eltemetésükhöz.

Visszatérünk az első körhöz.

— Ti nem láttátok — mondta Hraci Papazian — azokat a helyeket, ahol találkoztak a konvojok, pontosabban amik maradtak azokból. Deir esz-Zornál. Ezernyi, rongyokból csinált sátor. Meztelen nők és gyermekek, akik már annyira lefogytak, hogy a gyomruk nem fogadta be az ételt. A sírásók, hogy ne pazarolják az időt, a halottakat és a haldoklókat is szekerekre dobták. Éjszaka, a hidegben a még élők a hullákkal takaróztak, hogy melegedhessenek. Az anyák számára az volt a legjobb, ha felbukkant egy beduin és magával vitte a gyermekét, aki így megmenekült a hatalmas

közös sírtól. A vérhas miatt alig lehetett levegőt venni. Resz al-Ainon keresztül csak 1915 októberében több mint negyvenezer nő haladt át. Katonák őrizték őket, és nem volt velük egyetlen meglett férfi sem. A mártíromságot szenvedett nők keresztes háborúja. A vasúti töltés melletti út szélét ellepték a megerőszkolt nők szétkaszabolt hullái.

— Az Oszmán Birodalomban lakó egymillió-nyolcszázötvenezer örményből — mondta Johannes Lepsius — körülbelül egymillió-négyszázezret deportáltak. A többi négyszázötvenezerből körülbelül kétszázezret mentettek föl a deportálás alól, elsősorban Konstantinápoly, Szmirna és Aleppó örmény lakosait. Az orosz csapatok előrenyomulása mentette meg a többi kétszázötvezret, akik az orosz Örményországba menekültek; egy részük ott halt meg a tífusztól vagy az éhségtől. A többiek megőrizték életüket, de szülőföldjüket örökre elvesztették.

A közel másfél millió deportálnak csupán tíz százaléka jutott el Deir esz-Zorba, a konvojok végállomására. 1916 augusztusában Moszul felé küldték őket, de elpusztultak a sivatagban, elnyelte őket a homok, vagy barlangokba zsúfolták őket, halottakat és haldoklókat, s aztán elégették valamennyit.

Elhallgattak, a körök Armen Garo köré feszültek. Ő Şahan Natalira, majd Şavarsş Misakianra, aztán a többiekre nézett. Fogta a fényképeket, és átadta az első körben ülőknek, mindegyiküknek a feladata szerintit.

És mégis, ismételte fáradtan, ne öljétek meg az asszonyokat és a gyerekeket. Gyermekkorom öreg örményei számára esetlegesnek számított a hely, ahol éltek. Egyeseknek esetleges volt az idő is, amelyben éltek, de az időt nehezebben lehetett becsapni. Éppen ezért az idő, ami kiszivárgott a fényképalbumok lapjai, a régi ruhák és a hajlatok közül, végül őket is, egyiket a másik után, esetleges történeté alakította át.

Mert a hely nem volt több, mint megegyezés, amelytől, ha nem voltak túl zordak a körülmények, el is tudtak tekinteni, az én öregeimet lenyűgözték a tágas terek. Úgy beszéltek, mintha egyszerre több helyen is jelen lehetnének. Minden bizonnyal ez segítette őket, hogy túléljenek, amikor ez tűnt a lehető legnehezebbnek, de segített az élet lezárásban is, amikor már egyéb tennivaló nemigen akadt.

Ebből a szempontból nagyapám mégis ellentétes álláspontokat képviseltek. Setrak nagyapám, anyám apja, olyannak tűnt, mint aki nem unatkozik soha. Nagyobb testvérét, Harutiunt, karddal ölték meg a szeme láttára, és éppen ez adott esélyt nagyapámnak, hogy elmeneküljön és életben maradjon. Mert valaki más halt meg

érte, úgy gondolta, bizonyos értelemben az általa élt élet nem az övé, vagy csak félig, amolyan kölcsön kapott életként. Mert valaki meghalt azért, hogy ő éljen, ezt az adósságot életével másoknak adta vissza. A lányáért, Eli-sabetáért, anyámért és Maróért élt, akinek a húga nevét adta, akit az Eufrátesz vizeinek hant nélküli sírja fogadott magába. Azért élt, hogy szegény gyermekeknek készítsen ajándékokat, hogy menyegző előtt megajándékozza a boltos fiúkat, hogy ruhát adjon a rongyosoknak és ételt az éhezőknek. Ételt adott a szovjet hadsereg örmény foglyainak, akiket munkára vezényeltek az Antonescu-kormány idején. Pofonokat kapott a legionárius kormány idején, olyan alapon, hogy zsidó lenne, és csak a nyakában hordott kereszt mentette meg a még nagyobb bajoktól. Pofonokat könyvelhetett el a kommunista kormány hatalomra kerülése után is, olyan alapon, hogy legionárius, és ez alkalommal a nyakában lógó kereszt egyáltalán nem segített rajta, épp ellenkezőleg. De, ahogy a Prédikátor mondja, a vízre helyezett kenyér visszatér, és a megsegített örmény foglyok közül az egyik a Vörös Hadsereg tisztjeként tért vissza, ezért a pofonoktól pirosuló arca és üzleteinek elkobzása volt az egyetlen rossz dolog, ami történt vele, mert a kommunisták mégis meghagyták az egyik házat és engedékenységükben nem küldték börtönbe, mint egy kizsákmányolót, ami volt. Hogy nem tudták bizonyítani, kit is zsákmányolt ki, az egy másik kérdés, de a kommunisták nem bíbelődtek ilyen finomságokkal. Számukra elég volt, hogy nagyapám bundákat viselt, zongorája volt a házban, nyaranta üdülőtelepre jártak, Olánejtire, és, mindenek tetejébe, nagyapám vasárnaponként a Paja teraszon multságokat szervezett, zenészekkel. Amikor éjjeliőr lett a krajovai Frații Buzești Líceumban, nagyapámnak az álmatlan éjszakákon elég ideje volt elgondolkozni ezeken. Akárcsak azon az 1942-ben kapott értesítésen, mely szerint a marsall rendelete értelmében egész családjával internálják a Târgu Jiu-i lágerbe, a többi nansenian hontalannal együtt. De aztán a rendeletet visszavonták, és nagyanyám kivette a bőröndökből a maga meg a két lány vastag ruháit és gyapjúzokniit, de a fából készült bőröndben hagyta Setrak nagyapámét, akit, miután majdnem a lágerbe internálták, behívtak katonának. Elbúcsúzott családjától, és 1944 tavaszán Bukarestbe indult, ahol a román hadseregbeli katonai karrierje, a nansenian hadtest többi regrutájával együtt, pontosan három napot tartott. A történelem nem számol be arról, hogyan fértek el a kereskedői szokások a katonai bakancsokban és a nyakra feszülő gallérokban. A hadtest két nap gyakorlatozás után, a harmadik napon, az Északi pályaudvar körüli laktanyákban elhelyezve végrehajtotta első élesben zajló bevetését azzal, hogy a szemben lévő állomás lebombázását kísérte figyelemmel. A

laktanyai rendetlenségben a félelmetes és botladozó regruták inkább hajlottak a felszereléssel való kereskedésre, semhogy háborús célokra használják azt, ezért a hontalan-román hadtest magától oszlott fel, az örmények pedig, látva, hogy senki sem ad ki gyülekezési parancsot, szétszóródtak.

Ezért Setrak nagyapámnak, aki néhány év leforgása alatt annyira eltérő állapotokat élt meg, mert egymást követően gazdagodott, majd szegényedett el, megpofozták és lezsídozták, lágerbe internálták, besorozták és leszerelték, ismét felpofozták, burzsoásították, majd leburzsoázták, minden oka megvolt azt gondolni, hogy a világ érthetetlen. És nagyapám szerint az, aki úgy gondolja, hogy a világ nem érthetetlen, az semmit sem ért. És hogy bebizonyítsa, mennyire abszurd a világ, a legkézenfekvőbb végső érvet hozta fel, mégpedig saját halálának példázatával. Először hagyta, hogy elüsse egy autó, amikor a régi piac felől haladt el a Purcicarú kútja előtt, aztán fejre esett a Barafi utcai házában a tetejéről, amikor az ereszt próbálta megjavítani. Csak harmadjára sikerült neki, amikor 1985 telén halálra fagyott, mert a kommunisták takarékoskodtak a gázzal, ezért az ellátást napokig szüneteltették, s hogy jelentős legyen a megtakarítás, épp a legkeményebb fagyok idején.

Mivel egy olyan embernek, aki annyiszor haladt át a halál előtt, mint cérnaszál a bélésen, semmi sem tűnt abszurdabbnak, minthogy a kommunista állam gáztakarékossági rendelete miatt haljon meg, ezért Setrak nagyapám békés arccal hunyt el. A krajovai katolikus temetőben temették el, nem mintha katolikus lett volna, csak hogy a dolgok továbbra is érthetetlenek maradjanak.

Garabet nagyapám azonban úgy gondolta, hogy a világon mindennek értelme van. Setrak nagyapámmal ellentétben, aki a gyermekkorát árvaházakban és inaskodva töltötte az általában iskolákra szánt években, addig Garabet nagyapám a konstantinápolyi agrárlíceumban végzett, ami a század elején nagy dolognak számított. Sok mindent tudott, találékony és szorgalmas volt, nem cserélte volna semmiért sem, Arjaluis nagyanyám kétségbeesésére, a tudományt a kereskedésre. Ennek következtében, miközben Setrak gyűjtötte a pénzt, minden garast élére rakva a kávéból, az olajbogyóból, a kakaóból és a mazsolából, addig Garabet nagyapám mindig csődben volt. Vagyis abban lett volna, ha sógora, Sahag Şeitanián hagyja a saját feje után menni. De nem az örökös csődben levés volt az egyetlen foglalkozása. Garabet nagyapám kántor volt a templomban, valamint hegedűs, motorkerékpáros, kalligráfus, fényképész, festő, zenetanár és örmény nyelvtanár, portré- és

házi szőttés-készítő, de alkalmi énekes is, egyszóval minden olyan mesterséghez értett, amelyből egy peták nyereség sem származik. Egy szónak is száz a vége, a nemzetségem kiegyenlítette számláit a világgal szemben: Setrak nagyapám gyűjtött, Garabet nagyapám tékozolt. De a kommunizmus elrendezte a dolgokat: Setrak nagyapámnak már nem állt módjában gyűjteni, Garabet nagyapámnak pedig nem volt mit eltékozolni.

Azonban, mert Garabet nagyapám számára a világi dolgok, amelyek pénzben is mérhetőek, lényegtelenek voltak, élete nem változott sokat a kommunisták megérkezésével. Tulajdonképpen nem sok változott a focşani-i örmények életében. Aki órás volt, órás maradt. Aki csizmadia volt, az csizmadia. Aki gyarmatáru-kereskedő volt, továbbra is gyarmatárut adott el. A harangozó harangozó maradt, az orvos orvos. És természetesen a pap sem vette le csuháját a templomban. Mesterségük ugyanaz is maradt, a mesteremberek azonban szenvedtek. Mert az órások által javított szerkezetek nem svájciak voltak, hanem oroszok, a lakkcipők, magas sarkúak és a szíjas szandálok helyét átvették a bakancsok, amelyeket addig javítottak, amíg a talpuk vastagabb lett a felső részüknél. Az édességboltok megmaradtak, de eltűntek a delikateszek, a lokum, a tahinból készült halva, a leblebi, a Van Houten kakaó, a kávézsákok, az aszalt déli gyümölcsök, a csokoládés mandulák; azonban megjelentek a zsírban úszó tészták, a kemény nápolyi szeletek, a túlságosan száraz kekszek, amelyekről darabokban vált le a máz. Csak az egy-egy fénysugarat magukba szívó kandiscukrok őriztek meg egy apró és konok csillogást a régi időkből. Der Dagead Aslanian, miután Arşag, a harangozó segítségével levetette papi talárját, a régi kriptákba rejtette a régi könyveket és a templomi kegytárgyakat. Csak évek múlva vette elő azokat, alapos megfontolás után, egyesével, de legvégül a legértékesebb kegytárgyat is, az ezüstmadarat, amelynek csőréből vízkeresztkor olajat csepegtettek a vízbe, hétévente megújítva a tartalmát abból a szent olajból, amelyet a 301. esztendőben maga Világosító Szent Gergely szentelt meg. A harang hallgatagabb lett és mélébb. Arşag nem is annyira azért mászott fel a haranglábba, hogy meghúzza a kötelet, inkább azért, hogy beszéljen a haranggal, amely különböző mélységű hallgatásokkal válaszolt, mint egy olyan orgona, amelynek sípjait nem zenélésre, hanem lélegzésre használják. És azért, hogy kitekintve a déli ablakocskán, ami csak annyira volt széles, hogy egy flintát ki lehessen dugni rajta, de elég magas, hogy elláthass a város határáig, azt figyelje, hogy jönnek-e az amerikaiak. A déli ablakon kitekintve nem látszottak az amerikaiak, de az északi ablakocskán kinézve

feltűntek az oroszok a tecuci-i úton. Jó tíz évvel később, miközben a déli ablakrés néma maradt, ugyancsak az északi ablakrésen keresztül, de ezúttal az egyházi tanács más tagjaival együtt, akiknek megengedte, hogy kinézzenek, Arşag figyelemmel kísérte, hogy távoznak az orosz csapatok, ugyancsak a Tecuci felé vezető úton haladva. De túl késő volt már, a vörös zászlók gyökeret eresztettek, és a címerük, a sarló és a kalapács eggyé vált a vakolattal, annyira, hogy csak a fallal együtt lehetett volna eltávolítani. Mert jól mondta Sahag Şeitania, aki valamivel többet időzött az ablakrésre tapasztott szemekkel: „Ahhoz, hogy felszabaduljunk, nem az kellene, hogy ők menjenek, és mi maradjunk, de nekünk kéne menni és nekik maradni.” Az esős éjszakát reggel köd követte, melyben az orosz katonák gyorsan tűntek el, s mivel a föld besározta lábbelijük talpát, nyomokat sem hagytak maguk után.

Az orvosok is orvosok maradtak, de ahogy az minden háborúkor történni szokott, miután eltemették az éhező, sebekből vérző, tífusztól reszkető és az előbb felsoroltak miatt könnyező embereket, ekkor már nem győzték a szülési munkát. A gyermekek pedig, e fordított világban, ahol a Nap keleten hanyatlott le, már öregnek születtek.

Ezért hát nagyapám, Garabet Vosgania egyenlő távolságra volt mindattól, ami csak történt. Meg akarta érteni a világot, ezért ismétlődőnek értelmezte, s hagyta, hogy a mintaképei éljenek helyette. A szenvedésének a mintája a szerzetes Komitas volt, akire egyre inkább hasonlított öregkorában, olyannyira, hogy amikor először láttam Komitas halotti maszkját, amit a mechitarista szerzetesek őriztek a velencei San Lazzaro-szigeten, összerementem a szokatlan hasonlóság láttán. Nagyapám számára Komitas atya valószínűleg nemcsak a szenvedésben volt példakép, de az örületben is.

Gyakran ült mozdulatlanul, mormogva magában. Mi nem tudtuk, mit mond, és nagyanyánk nem hagyta, hogy közelebb lépjünk. Ezek az oldalak üresen maradnak a Suttogások könyvében. Máskor szobájába zárkózott és énekelt. Bariton volt, de a hangja néha felívelt a tenor felé, akárcsak Komitas hangja, ami lenyűgözte Vincent d'Indyt, Camille Saint-Saens-t és Claude Debussyt. Énekét hegedűn kísérte, melynek egyszerre több húrját is feszítette, ezért a hangszer úgy szólt, akár egy kvartett.

Komitast ugyancsak 1915. április 24-én tartóztatták le, akárcsak költő barátait: Daniel Varujant, Ruben Sevagot és Siamantót. Főapáti öltözékében maradt, leszámítva a csuklyát, ami hegyes végével az Ararát hegyét jelképezte és amelyet az Örmény egyházban az egyházfőtől a szerzetesig mindenki viselt. A csuklyát és a

pelerint néhány szükségben szenvedőnek adta a konvojban. Őket autóval vitték majdnem Cseanguirig. Komitas elvegyült a tömegben, és megpróbálta enyhíteni az emberek fájdalmát, arra biztatva őket, hogy őrizzék meg Istenbe vetett hitüket. Éjszaka egyedül maradt, és mormolni kezdett. Kezdetben útítársai azt hitték, hogy imádkozik, de nem imádkozott, hanem beszélt, és ha Istenhez szólt, akkor a szerzetestől szokatlan szavak inkább feddőnek tűntek, amolyan kifordított zsoltároknak. Aztán egy napon látott egy szülni készülő nőt, de mire eljutott volna hozzá, egy katona felhasította a nő gömbölyű és lüktető hasát. Attól a pillanattól Komitas — akárcsak öt évszázaddal korábban Andrei Rubliov a tatárok kegyetlenségét látva — elnémult. Egyetlenegyszer beszélt még — a többiek először azt hitték, hogy tréfál, de aztán megértették, hogy Komitas atya elméje megzavarodott. Megállt, és ezt mondta konvojbeli társainak: „Ne siessetek! Hagyjátok, hogy a katonák elébünk vágjanak...”. Amikor Daniel Varujant elvitték, hogy megöljék,

Komitas akkor adott ki hangot utoljára. Tulajdonképpen nem is beszélt, hanem énekelt. Először a zsoltárt, a Bocsáss meg, Uram! kezdetűt, de kemény hangon, mintha azt várná, hogy Isten kérjen bocsánatot tőlük, azt pedig a Grunk — A daru követte. Amint befejezte, nevetésben tört ki. Hahotázását egész éjszaka hallani lehetett, morgó és ideges hangokat adott ki, mint amikor egy rothadó vásznat tépsz újra és újra egyre apróbb darabokra. Közülük sokakat — éppen Daniel Varujannal és Siamantóval kezdve — megöltek akkor. Komitas főapátot Oguz bej, mert nem tudta, mihez kezdhetne vele, visszaküldte Konstantinápolyba. Azoknak az embereknek a meggyilkolásához értett, akik térdre estek vagy futni próbáltak, de nem tudta miként öljön meg egy nevető embert.

Komitas pedig nevetett szüntelenül, senki sem látott még olyan nevetést, amely magára vette a szenvedők könnyeit, és dacolt a gyilkosokkal: az a nevetés megmutatta, hogy Komitas- ban már nincs mit megölni.

Soha többé nem jött helyre. Barátai egy párizsi szanatóriumba küldték. Húsz évvel később halt meg, halálos ágyán kibékült arcán a nevetés meg a sírás. Arca nyugodt, ahogy a nagyapámé is az volt, mintha a halál csak egy pihenő lenne, mintha csak rátámaszkodnál egy hús vizű kút kávájára és belenéznél.

Garabet nagyapám A darut énekelte, a dalt, amely a szülőföldről szólt, de utána nem tört ki nevetésben, hanem hallgatott. Tudom, mit csinált, mert a nyomai ott maradtak a vásznon; nagyapám nevetése színekből állt, bár azt hittem, hogy minden

értelem nélkül rakja fel ecsetjével vagy ujját a palettába mártva vagy, amikor a nevetés már parttalanná vált, akkor a festéket egyenesen a tubusból nyomva a vászonra. A fekete és a narancssárga volt az uralkodó, amelyeket nagyapám alaposan kitanulmányozott — ez volt a módszere arra, hogy megértse önmagát. Amikor arra törekedett, hogy a világot megértse, nagyapámnak mindenhez megvoltak a saját módszerei és szabályai. Önmagát például színek által fejtette meg. Az ember volt az ő energetikai háttere. Az energia mindenekelőtt fényt jelent. A fény színek kombinációja, a színek spektrumából megértheted, milyen távolról érkezik, milyen test bocsátja ki, a napnak mely szakában. Ugyanez a helyzet az emberrel is: elé helyezel egy kristálypiramist, s azon át nézve máris megvan a spektruma. Ez vagyok, mondta nagyapám, miközben nézte az összekevert színek barázdáit, meg is érintve azokat, hogy ne csupán a színeket és a vonalak ívét lássa, de érezze az ecsetvonások érdekességét vagy simaságát is.

Egyébként ezek voltak azok a ritka pillanatok, amikor belemélyedt a dolgokba. Máskülönben türelmes volt és aprólékos. Még evés közben is, hogy megértse az étel lényegét, minden falatot harmincháromszor rágott meg, mert ennyiszer kell megrágni ahhoz, mondta ő, hogy megértsd minden étel ízét és lényegét egyfelől, másfelől pedig kellőképpen felaprózni az ételt, hogy kíméld a gyomrodat. Az igazat megvallva, az a pont, amely egyforma távolságra volt mindentől, ugyanolyan távolságra volt önmagától is. Ugyanolyan kíváncsian és távolságtartón nézni önmagadat, ahogy a kertben a fákat tanulmányozod, vagy ahogy a háború kronológiáját arról a helyről, ahonnan minden kívülről szemlélhető — ez az örület egyik formája. Csakhogy, amint ez jól látható, nagyapámnak nem azért volt a mintaképe a szenvedésben Komitas atya, hogy utánozza, hanem azért, hogy tükrözze azt. Miközben Komitas atya örülete belső örület volt, addig Garabet nagyapám örülete a dolgok feletti örület maradt.

Ezért nagyapám, aki úgy látta, a világ csak azért létezik, hogy megérthessük, azt mondta, hogy amikor kívülről megtanulod önmagadat, amikor annyira kiszámítható leszel, hogy elszavalhatod önmagadat, akár egy verset, kezdeted lesz meg végződésed, mi több, rímelni is fogsz, akkor ideje, hogy meghalj.

Ha e világon áthaladva Garabet Vosganian nagyapám volt az, aki mindent értett, Setrak Melichian nagyapám pedig az, aki nem értett semmit, akkor keresztapám, Sahag Şeitanian volt az, aki szenvedett. És ha Garabet nagyapám számára az első megértés, vagyis önmaga megértése az elkevert színekkel való találkozásban történt

meg, és Sterak nagyapámnak az önmagát meg-nem-értése az arcán elcsattant jó néhány pofonból következett, akkor Sahag Şeitania önmagára vett szenvedése a Yusuffal történt találkozásból eredt.

NYOLC

YUSUF TÖRTÉNETE. A Suttogások könyvében nincsenek elképzelt szereplők, mert a maga helyén, idején és nevével mindegyik létezett ebben a világban. Egyetlen egy olyan szereplő van, amely elképzeltnek tűnhet, mivel léte a Suttogások könyvét két, egymással szembehelyezett tükörként magát megsokszorozó lépcsőzetes valósággá alakítja. Gyakorta írok a Suttogások könyve elbeszélőjéről. Az én történetemben a mesélő mesél a Suttogások könyvéről. És ebben az új, elmesélt könyvben ismét megjelenik a mesélő, aki mesél. A mesélőről és annak meséjéről mesél. Ha megfordítanánk a sorrendet és elérnénk az utolsó mesélőhöz, akinek önmaga leírása nem a gyengéje, és felőle érkeznenk hozzám, akkor megtalálnánk az álmot, aztán az álombéli álmot, és így tovább. Azonban így — arról írva, aki ír, ő pedig a maga során a kézirat fölé hajolva, amelyben ott van a szerzőnek nevezett szereplő és ír — mintha egy lépcsőn haladnánk lefelé, mint azokban az egymásba illesztett fadarabokban, a matrjoska-babákban, amelyeket az öreg Musaian hozott Szibériából, összekeverve az éveket és megfeledkezve arról, hogy időközben fia, Arachel, már katonaköteles sorba jutott.

Annyi valóságos szereplő közül egyesek nevét megtalálhatjátok a történelemkönyvekben, másokra csak a Suttogások könyvében bukkanhattok rá. Ez a könyv, habár leggyakrabban a múltról beszél, nem történelemkönyv, mert a történelemkönyvekben általában a győztesekről van szó; inkább egy zsoltár-gyűjtemény, mert elsősorban a legyőzöttekről szól. És e könyv szereplői között van egy, aki nem létezett, és ennek ellenére, vagy éppen ezért, neve is van: Yusuf. Ez a Yusuf nem volt más, mint egy kölcsönvett név, és a Suttogások könyvében csak azért létezik, mert annak ellenére, hogy nem képezi részét a Könyvnek, mégis ez az a kulcs, amely megnyitja az elmúlt század leginkább sírással telt helyiségét, amelynek üres, körmök kaparását mutató falai között széttépett fekhelyek vannak, meg kellőképpen el nem rendezett földhányások, ahogy ez a hirtelen megásott síroknál lenni szokott. A sírok közül pedig a tömegsírok a legrendezetlenebbek.

Az éghez és a földhöz tartoznak az élők és a holtak. Csak a haldoklók tartoznak teljes egészében a halálhoz. Ott sétál közöttük, szinte már kedvesen, haldoklónak lenni olyan állapot, amelynek a halál nem siet véget vetni. Olyan neki, mint a friss zab. A haldoklás beavatás a halálba. Mamurától Deir esz-Zorig, háromszáz kilométeres

távon egy egész nép haladt végig a hét körön, vagyis a halálba történő beavatódás útján, amelynek végén Sahag Şeitaniai találkozott Yusuffal.

MAMURA. AZ ELSŐ KÖR. Az út egyenesen halad a vasúti töltés mentén. Az első körbe — a konvojokba, amelyek a legkülönbözőbb helyekről, az európai Anatóliából, Szmirnából, Izmidből, Adrianopolból vagy Anatólia nyugati vilajeteiből, Trabizondából, Erzerumból vagy Kharputból érkező örményeket gyűjtötték össze — gyalogosan léptek be. Távolról nézve, amint egymáshoz tapadva és lehajtott fejjel haladtak, zarándokoknak tűnhettek. Csakhogy a zarándokokat a hitük hajtja, és nem katonák, akik lovaik orrával lökdösték őket, a merészebbeket pedig ostorcsapásokkal térítették vissza a konvojba. Sahag Şeitaniai családja öt tagból állt: nagyanyja, a szülei, ő maga és a kisebbik húga. A két nagyobb gyereket, Simont és Haiguit titokban Konstantinápolyba küldték. Édesanyja, Hermine erős asszony volt. Még elég jól tartotta magát, karjait gyermekeire helyezve haladt előre, tartva az irányt a konvoj közepén, hogy megvédje őket a lovak patáitól és az út szélén heverő, hollók tépte holtak látványától. Volt valami pénzük, amit apjuk, Rupen, az inge alá rejtett. Annak egy részéből úgymond jegyeket tudtak venni, azaz meg tudták vásárolni az izmidi állomásfőnök jóindulatát, és így vonatra szállva tették meg az Eskisehir—Konya—Bizanti—Adana vonalon a Mamuráig vezető út felét, ahol a vonat megállt a hadsereg parancsára, amely eltorlaszolta az utat. De a vonat megállása, még ha az út a sziklás átkelőkön és a kiégett mezőkön át fárasztónak is bizonyult, mégis megmentette az életüket, mert szűkek voltak a marhavagonok, amelyekbe betuszkolták őket, élelmük már alig volt és vizet senki sem adott nekik. A vagonokban maradt halottak azok voltak, akik épp akkor lehelték ki lelküket, mert az útközben elpusztultakat kidobálták a vagonokból a vasúti töltés mentén.

Így tehát kétszeresen is szerencsésük volt. Először azért, mert nem kellett kilométerek százait gyalog megtenniük, másodsorban azért, mert akkor szállították le őket a vonatról, amikor szinte már megfulladtak odabent. De a többségnek, különösen a nyugati vilajetek konvojainak, nem volt meg ez a lehetősége. Azok az egész utat gyalog tették meg, bár közülük a gazdagabbaknak sikerült szekereket és öszvéreket szerezni. A fáradtság, a hideg, az éhség, a rablások és a mészárlások miatt a közel másfél millió deportáltból félmillió azelőtt meghalt, hogy az első kört elérte volna. És ehhez hozzáadódnak azok, akik mégis elérték, de nem a saját lábukon, hanem a Tigris és az Eufrátesz hullámain sodródva.

Szeptemberben hűvösebbek lettek az éjszakák, anélkül, hogy enyhült volna a nappali forróság. Egy tágas síkra lökdösték őket a mamurai állomás mellett. Ameddig a szem ellátott, az emberek, amiből csak lehetett — pokrócokból, ruhákból, lepedőkből —, sátrakat eszkábáltak. A legtöbbjük csak négy botra támaszkodott, nagyjából három-négy négyzetméteren feszítve ki egy-egy színtelen vásznat, ami védelmet nyújtott a nap és az eső ellen, de semmit se használt a hideggel szemben. Sahag rengeteg sátoron tekinthetett végig, hisz nem is látszott, hol ér véget a tábor. Szándékosan helyezték őket a város mellé, a vasút másik oldalára, hogy a töltés képezte határt jól tudják őrizni, és senki se merészkedjen a városba kenyérért. Valami kevesük még volt, gyorsan és óvatosan ettek a sátor árnyékában, hogy a többiek ne lássák meg.

Néha egy-egy merészebb csapat közelebb ment a vasúthoz, de azonnal visszazavarták őket. De végül a katonák már nem fenyegették őket, hagyták, hogy intézzék a dolgukat. Mert azok jöttek a töltés felé, akik sátorról sátorra járva segítettek az ottaniaknak, hogy elvigyék a halottakat. És hogy ne hagyják őket teljesen egyedül, egymás mellé helyezték őket, aztán, amikor már túlságosan sokan voltak, egyiket a másikra, a halál így dombokat hozott létre, amelyek őrtornyokként vették körül a tábor. Az állatok fújtattak az éhségtől és a hullaszagtól –főleg szekerekbe fogott vagy általvetőben batyukat hordó öszvérek, melyek szívósabbnak bizonyultak, mint a lovak, amelyek elpusztultak a szomjúságtól vagy bokáikat törték a hegyi ösvényeken. A kutyák a közelben maradtak, ugyanazt az éhséget és hajszoltságot látták az emberek szemében, és türelmesen várták, a hollók csapataival együtt, hogy leszálljon az est.

Egymáshoz bújva aludtak, hogy őrizzék a meleget. Nappal levetkőztek és összebogozott ruháikat maguk felé feszítették. Megegyeztek egy Konyából származó friss házaspárral, hogy megosztják a szekeret, és a férfiak felváltva tolják hátulról, az öszvért segítettő. Egy fiatal nő felajánlotta, hogy összevarrja a lepedőiket, hogy azok jobban tartsanak a szélfúvásban. Együtt volt a vőlegényével, össze kellett volna házasodniuk, de a násznép meghalt útközben.

Sahag anyjának volt két edénye, amelybe az esővizet gyűjtötte. Amikor a víz fogytán volt, ajkukat azokkal a rongyokkal törölgették, amelyeket éjszaka terítettek ki, hogy rájuk szálljon a harmat.

Amikor a sátrak tömege már túl nagy volt, s azzal fenyegetett, hogy átárad a vasúti töltésen, és a halottak száma már akkora volt, hogy tapinthatóvá vált a levegőben a

hullaszag, a lovas katonák megrohmozták a tábort és néhány ezer embert újra útnak indítottak. A sátrak összerogytak a lovak patái alatt, az embereket korbáccsal terelték a tábor pereme felé. Akik nem tudták elég gyorsan batyuba kötni a holmijukat vagy összeszedni sátrukat, azok feje fölött a katonák felgyújtották a száraz rongyot.

Október végén kerültek sorra. A következő megálló egy jó erőben levő embernek öt órát jelentett volna, de nekik ehhez két napra volt szükségük.

ISZLAHIJE. A MÁSODIK KÖR. Az út az Amanus-hegységen át vezetett, a gerincen, aztán lefelé vitt Iszlahijéig, egy folyó partjára. A második kör elérésekor megérkezett az első hó is. Sokan viseltek vékony rongyokat, és csak az izzadsággal keveredett por tette vastagabbá ruháikat, meleget tartva. A pokrócot az öszvéren hagyták és egész úton lepedőkbe burkolóztak. Elhagyták a szekeret, ami nem fért el a keskeny ösvényeken, a férfiak annyit vettek dolgaikból a hátukra, amennyit csak bírtak. Amikor kissé felmelegedett az idő, csíkokra vágták az egyik lepedőt és egymáshoz kötözték magukat, hogy ne zuhanjanak le a meredek völgyekbe. Tiszta hegyi út volt, és az maradt a konvoj elhaladása után is, mert akik tehetetlenül összeestek, azokat botokkal lökték a szakadékba. Az öregasszonyt az öszvérré rakták, ami segítette elviselnie az utat, ellentétben azon sokakkal, akik végelgyengülésben pusztultak el vagy haldokolva csapódva zuhanás közben a szikláknak. Amikor a síkságra értek, a konvojt néhány tucatnyi felfegyverzett csecsenből álló csapat fogadta. Mintha csak adott jelre, a katonák megálltak, és hagyták, hogy a konvoj védelem nélkül haladjon tovább. Az emberek rémülten néztek a rájuk törő, flintáikat és kardjukat rázó lovasokra. A síkság keskeny volt, hátul a hegyek, kétoldalt meredek völgyek, előttük a csecsen lovasok. A jelenetet ismerjük a beszámolók százaiból. Elhagyott, védelem nélküli konvojok, többségükben nők és gyerekek, szétszóródva a mezőn, menekülést keresve mindegyik, anélkül, hogy tudná, épp amikor sikerül kiválnia a tömegeből, akkor lesz a rablásra és mézárásra kész lovasok biztos prédája, akik vagy a török börtönökből szándékosan kiengedett és felfegyverzett gyilkosok, vagy pedig kurdok, csecsenek vagy beduinok. Csak ritkán érkeztek váratlanul, általában értesítették őket a konvojok útvonaláról és menetrendjéről, a katonákat pedig utasították, hogy távolodjanak el és engedjék őket elvégezni a dolgukat. Olykor azért, hogy raboljanak és fiatal nőket ragadjanak el, máskor, ahogy gyakorta megtörtént, azért, hogy mézároljanak le mindenkit. Nem volt semmiféle szabály, megölhettek azért, mert pénz vagy ékszer volt nálad, vagy azért, mert semmit sem tudtál adni nekik. A legbiztosabb az volt, ha összekucorodtál, vagy elterültél és halottnak tettetted

magadat. Ha szerencséd volt és nem tapostak el a lovak patái, megmenekülhettél addig, amíg mozgó célpontok után vágatva a lovasok elfáradtak, vagy leszállt az éjszaka és csujogatva eltávolodtak, nyeregre szíjazva a vergődő nőket. Nyomukban ott maradt a hullákkal telt mező, ahol a még élő emberek lassan, kábultan támaszkodtak fel.

Annak a nőnek a vőlegényét is megölték, akivel összeismerkedtek. Egy értéktelen, de fénylő láncot hordott a nyakában, amit egy lovas megkívánt, és, hogy ne fáradjon, úgy szerezte meg, hogy levágta a fejét. Kénytelenek voltak otthagyni a vadállatok prédájának.

A sebesülteket maguk után húzva hajnalban értek az Iszlahije melletti mezőre. A tábor bejáratának két oldalán hullahegyek álltak, főleg gyerekestekből. Felállították sátraikat. Az élelem fogytán volt. Reggel a katonák átvágtattak a mezőn, és találomra kenyereket dobtak a sátrakra. Az emberek odarohantak, többen is megragadtak egy-egy darabot és harcoltak érte. Dél tájban a tábor lecsendesedett, az emberek a sátrak alá vonszolták magukat, virrasztottak a haldoklók felett.

A katonák távol tartották magukat, mert a halál nyomasztó illatai nem édesek, inkább élesek voltak, a vérhasjárványt jelezve. A tábor parancsnoka összehívta az erősebb férfiakat, és megparancsolta, hogy gyűjtsék össze a halottakat. Mert az éhség és a vérhas azokban az őszi hónapokban az iszlahijei táborban több mint hatvanezer áldozatot szedett, a parancsnok elrendelte, hogy a halottakat hagyják két-három napig a tábor szélén és csak aztán temessék el. Mert a szélben a halottak kiszáradtak és elkeskenyedtek, kevesebb helyet foglaltak, így a tömegsírok tágasabbaknak bizonyultak.

Aztán közelebb húzták a sátraikat, hogy a fosztogatók, különösen a környékbeli falvak beduinjai ne tudjanak besurranni közéjük. Ők nem féltek egymástól, mert a deportáltak közül már senkinél sem volt pénz vagy arany, mihez is kezdhettek volna vele. És amire vágytak volna — lisztre, cukorra, szárított húsról —, az már rég elfogyott. Az állatok a falak mellett és a teraszos dombokon fűcsomók után kutattak. Akiket tépett belülről a vérhas, összegubózva feküdtek és várták a halált. A többiek hosszasan rágcsálták a vágató lovakról közéjük dobott kenyerek morzsálódó darabjait.

Egyszerre volt iszonytató és csodás, ami történt: lehullt a hó. Kitért marokkal rohantak ki a sátrak alól, még elég élet volt bennük ahhoz, hogy a pelyhek megolvadjanak a tenyerükben és lenyalhassák ujjbegyeikről a cseppeket. Aztán,

amikor látták, hogy erősödik a havazás, megvárták, hogy belepje a hó a földet, majd nyalni kezdték, a kutyákkal és az öszvérekkel együtt. Sahag jobban betelt, mint a többiek, mert észrevette, hogy a hó a halottak homlokán tovább tart és hamarabb vastagszik meg, mert azok még a földnél is hidegebbek.

De a havazást követve a kemény fagy is beköszöntött, ami a földet megdermesztette, a lepedőket, amelyekből a sátrak készültek, éles redőkbe szedte, a levegőt kitisztította, a bármiféle élőködők nyüzsgését megállította, és a miazmák úgy csapódtak a földre, mint a dér. Az emberek egymáshoz szorultak, több sátorból gyűltek egybe, ami befogadóbb volt, és ahol néhány fagyott facsonkot megolvasztva valakinek sikerült tüzet gyújtani, ott tülekedés támadt, még ha csak távolról is figyelhették a csenevész lángokat.

Akik már halálukon voltak, annyira lefogytak az éhségtől és annyira áthatotta őket a fagy, hogy amikor a sátrak között vonszolták, karjuknál vagy lábuknál fogva rángatva őket, a csuklóik vagy a bokáik úgy törtek el, akár a száraz ágak.

Amikor elolvadt a hó, újrakezdődött a konvojok összeállítása. Az ég megolvadt, és eleredt az eső. Iszapossá váltak az utak. Lepedőikből vágott csíkokat kötöttek a lábukra, különben meztelen talpuk a földhöz ragadt volna, az embereknek pedig nem volt elég erejük ahhoz, hogy kirántsák a lábukat a sárból. Az apró szemű esőben, ami minden körvonalat elmosott, egy héten át tartott az út. A halottakat nem lehetett megszámolni, mert azon a ködös úton, ahol senki sem látott mást, csak a saját lélegzete kékes páráit, a földre zuhanóknak épp olyan puha és ragadós volt az esőtől megpuhított húsa, mint az agyagos földé. Eltaposták őket a mögöttük jövők, húruk elkeveredett, mint egy fekete tésztában, és befedte az utak sara. És az eső nem állt el megérkezésük után sem.

BAB. A HARMADIK KÖR. A fekete sátrak mezeje néhány kilométerre helyezkedett el a várostól, hogy a deportáltak ne juthassanak be oda. Az agyagos föld miatt a vizes hó tócsákba gyűlt, aztán mocsárrá változott minden.

Már nem számlálhatták meg, hányan haltak meg útközben, mert nem győzték számolni a deportáltak táborában meghalókat. A férfiak, amennyien maradtak még, két csoportba szerveződtek. Egyesek azzal foglalkoztak, hogy a táboron kívülre szállították a halottakat és közös sírokat ástak. A halottakat a harmadik körben nehezebb volt cipelni, mert miután kiszáradtak, mint a lelegelt mezők, és a hidegtől könnyűvé vált a csontozatuk, később magukba szívták a vizet és felpuffadtak, a víztől puhult ereik pedig felrepedtek és megpirosodtak, mint a nyers hús. Puffadtan és

nehezen hajlíthatóan sok helyet foglaltak és a ragadós földbe nagyobb gödröket kellett ásni.

A férfiak másik csoportja a mezőket járta, csupán a szemétdombokig és a szegénynegyedek pereméig közelítve meg a várost, élelem, azaz leginkább döglött állatok után kutatva. Egyesek, akik még függék voltak, kövekkel céloztak a hollókra, vagy a kutyákra vadásztak, melyek a tábor körül szaglászta, hogy naplemente után feltúrják a sietve befedett sírokat, még meg nem rohadt hús után kutatva.

Így tört ki a tifuszbajrány. Először a gyermekekre csapott le. Piros foltokkal lepte be arcukat, melyek a nyomorban hamarosan nyílt, vérző sebekké alakultak át, amelyekben vér keveredett a láz verejtékével. Aztán áterjedt az anyákra is, akik nem bírtak uralkodni magukon és magukhoz szoritották hidegleléstől rázkódó gyermekeiket. Csak a téllal érkező fagy akadályozta meg, hogy mindenkire kiterjedjen a járvány. De a tél okozta azt is, hogy a már betegeknek esélyük sem volt a menekvésre. A betegségtől való félelmükben a katonák kellő távolságban maradtak a tábortól, és csak ritkán merészkedtek a sátrak közé, hogy, a lovukról le nem szállva, sietősen kenyeret dobjanak a tömegbe. Ezeket már senki sem tisztította meg a sártól, a szerencsések, akik elkaptak egy darab kenyeret, szaladtak, hogy megosszák a velük egy sátorban lakókkal, vagy fejüket mellkasukra hajtva, összegubózva nyelték rágatlanul, nehogy valaki rájuk rontson és kitépje a kezükből.

Néha, különösen azok a nők, akik megbolondultak haldokló gyermekeik láttán, elmerészkedtek a helység széléig, hogy élelmet kolduljanak, vagy hogy biztosabb tetőt és tiszta lepedőt keressenek. Kövekkel és botütésekkel űzték el a kéregetőket, ha ugyan le nem lötték őket.

A nő, akivel együtt indultak útnak, megbetegedett. Összegubózva feküdt, és nem tehettek mást, csak annyit, hogy az összes lepedőt a vállára terítették. Egy napon a Seitanian család feje egy megölt hollóval tért vissza, amit akkor ejtett el, amikor a madár, csapatával együtt, a hullahalom felett körözött. A férfi szemében vad fény lobogott, beesett arcát szürke szőrösömök borították, a ruhája teljesen szétrongyolódott, és hogy ne lobogtassa a szél, egy zsineggel kötötte át meg át a teste körül a derekától egészen a mellkasáig. Cipő helyett két összebogozott rongyot viselt, és a talpára két deszkadarabot erősített. Ettől szögletessé és csoszogóvá vált a járása, csak néha-néha emelte magasabbra a talpát, ha küszöböt lépett át. A vadászathoz nem kellett szaladni, nem is lett volna ereje hozzá, csak a hullákat kellett szállítani, a kutyákhoz és a hollókhoz pedig, melyek elnehezültek a sok tápláléktól,

amit a tábor biztosított nekik, elég volt egy jól eldobott kő, mely kővel később össze is törhette a fejüket. Vagy kicsavarhatta hirtelen. Ahogy Rupen Şeitania is tette, ezért állt a madár feje olyan természetellenesen. Amikor meglátta, hogy férje milyen állapotban van, Hermine magához szorította gyermekeit, és rekedten suttozta: „Ur esz, Aszdvadz? Atyám, hol vagy?” „Isten halálán van, asszony — mondta a férfi. — Nézd, az angyalai meg is haltak már.” És a sátor közepére hajította a fekete madarat.

A nedves fadarabkákkal sikerült nagy nehezen tüzet gyújtani, egy fullasztó tüzet, amelyen megsütötték a lenyúzott madár húsát. De ez a beteg nőn nem segített, mert megkínzott gyomra már nem fogadta be az ételt. Kihányta az egyetlen falatot, amit sikerült lenyelnie, és mert nem tudta abbahagyni az öklendezést, ott fulladt meg nem sokkal később. „A fekete angyal jele” — suttozta Hermine. „Egy másik, még átkozottabb jel ez — mondta Rupen —, ha az Isten megöli még a fekete angyalokat is.” És nézte az ólomszínű eget, a mocsaras földet, a szemerkélő esőt és a tábor páráit, amelyek egyetlen gyilkos és mohó osztaggá formálták az eget és a földet. A nőt az öszvérre rakták — úgy lógott mindkét oldalán, mint az általvető —, és Rupen a tábor pereméhez vitte, oda, ahol a testek felpuffadtak, majd szétfolytak, mint a kocsonya. De előbb levetkőztették, és ruháit odaadták Sahag húgának, hogy védje a hidegtől, és a Konyából való fiatal nőnek, hogy a beduinok, meztelenül látva őt, nehogy megkívánják.

Bármennyire is óvakodtak a helybeliek, úgy zavarva el a települést környékező deportáltakat, mint a kutyákat, mindennel, ami csak a kezükbe akadt, mindig ordítva: „Ermeni! Ermeni!”, hogy jöjjenek az utcára mások is, és még több követ hajítsanak azokra a lényekre, akik dülöngélve és kinyújtott karokkal közeledtek hozzájuk, tehát akárhogy is védekeztek, a tífusz átterjedt a városra is. Akkor az arabok összegyűjtötték harcosaikat, és megrohanták a deportáltak táborát. Lovaik patái felszántották a földjét, kardélre hányták vagy golyóval gyilkolták le a deportáltakat, aztán kardlappal és botokkal kergették őket, sátraikat pedig felgyújtották. Akárcsak máskor, a katonák közömbösen nézték, jó szívvel fogadva a segítséget, amelyet a harcosok csapatai az éhezésnek, a vérhasnak és a tífusznak nyújtottak. A mészárlás egész napon át tartott, a harcosok pedig megígérték, hogy visszatérnek, ha másnap a deportáltak nem indulnak el újra, mindegy, merre, csak minél távolabb a házaiktól.

Habár az instrukciók szerint a tábort Babban kellett volna elkülönítve tartani egészen tavaszig, a helybeliek elégedetlensége miatt a konvojok mégis útnak indultak. Január 5. volt, habár ezt nem is tudták pontosan, senki sem tartotta számon a

napokat, mert nem volt semmiféle jel, amely megkülönböztethette volna az egyik napot a másiktól, mint példának okáért a vasárnapi mise, csupán az évszakok múlását érzékelték, és azt is csak hozzávetőlegesen. Az egyetlen, valamivel pontosabb nyilvántartás a halottaké volt, amelyet a katonák vezettek, egy-egy rovátkát húzva bajonettjükkel a halottak gyűjtőhelyéhez legközelebb álló oszlopra. De még ez a nyilvántartás is megszűnt, amikor a tífusz okozta pusztítással egy időben a halottakat már szekerekkel hordták, egyenest a gödörbe hajítva a testeket.

Karácsony érkezését megpróbálták az éjszakák hosszúsága szerint kiszámítani, de mert az égbolt örökké felhős és ólomszínű volt, az éjszakák a valóságosnál hosszabbnak tűntek. A halottak is megsokasodtak, mert a haldoklók általában éjszaka lehelték ki lelküket. Mivel a következő napon elindultak az első konvojok, és nem tudhatták, hányan érnek az út végére, a néhány pap, aki csak valamivel hosszabb szakálla miatt különbözött a többiektől, elhatározta, hogy legyen azon az éjszakán szenteste.

Akiknek még volt egy darabka gyertyájuk: meggyújtották. Hermine így szólt: „Hagyjátok látszani a fényt”. Elégették az egész gyertyát, ujjakra vették és tenyerükre simították a meleg viaszt. Meg kellett volna őrizni egy gyertyacsonkot a Feltámadásra is. „Addigra — mondta Rupen, betekerve talpait — halottak leszünk mindannyian.”

MESZKENE. A NEGYEDIK KÖR. Hogy ne kerüljenek közel Aleppóhoz, ahol ismét fennállt volna a fertőzés kockázata, a lakosság egyre növekvő ellenséges hangulata miatt és követve Dzsemál pasa szigorú parancsát, mely szerint a deportáltakat távol kell tartani a vasúttól, a konvojok elkerülték az Aleppó és Szebit felé haladó járhatóbb utat, és zordabb tájakon vágtak át Tefridzsén és Lalén keresztül. Egy jó erőben lévő ember két nap alatt tehetné volna meg az utat, ha azt is figyelembe vesszük, hogy pihentető álomban is részesülhetett volna Lale karavánszerájaiban, ahol degeszre tömhette volna magát, a vizestömlőit pedig öszvérek cipelték volna. A Babból induló konvojok legkevesebb tíz nap alatt tették meg ezt az utat, de néha két hétbe is beletelt.

Amikor kiértek Babból, ismét havazni kezdett. Mert nem a széles aleppói úton haladtak, és a hó az egész tájat belepte, a konvojok gyakran vétették el az irányt; ilyenkor némi tanakodás után a katonák visszafordították őket a helyes útra, lovaik orrával bökdösve őket. Nem volt nehéz elvéteni az irányt, mert a konvojok tagjai, még a legellenállóbbak is, akik mellkasukat a szélnek feszítve haladtak előre, lehajtott fejjel lépdeltek, és csak ritkán néztek fel, de nem az útra tekintettek — mert azt véget nem érőnek tartották —, hanem az égre, hogy keressenek egy fénysugarat, egy jelet, hogy

véget ér a havazás, vagy csak egy jelet, egész egyszerűen. Magukra csavartak minden lepedőt és pokrócot, amijük csak volt, és madzagokkal kötötték testükre a szél ellen. A vastagabb pokrócokat a lábaiknak tartogatták, amolyan nemezcsizmának, amit olajba mártottak, ha volt nekik, vagy a kőolajos gödrökbe, hogy jobban ellenálljanak a hónak.

A konvoj zárt sorokban indult, azonban a fáradtság növekedésével közel egy kilométer hosszúra nyúlt el. A katonák megelégedtek azzal, hogy lökdössék őket, és felhagytak a sürgetésükkel; akiket bottal vagy ostorral ütöttek, ahelyett, hogy gyorsítanák lépteiket, térdre estek. Ezeket, mert tettüket a lázadás egy formájának tekintették, megölték, de, mert takarékoskodtak a golyóval, fejük lágyára mért botütésekkel végeztek velük. Ájultan hulltak a hóba, ami egyet jelentett a halállal. Aztán felhagytak ezzel is, és engedték őket erejükhöz mérten haladni. Akik kimerültek, egyre lassabban jártak, a konvoj végére kerültek, egyre nehezebben tépték ki lábaikat a hóból, s végül mozdulatlanra dermedtek a hóban, mert túlságosan átfagyott a lábuk és már nem hajlott a térdük. Így haltak meg, lábon állva, széttárt karokkal, ahogy fújta őket a szél — mint holmi fekete, kiszáradt fák. A később küldött szekerek — amelyeket az aleppói kormányzó indított útnak, mert aggasztotta a nagyszámú halott, amelyek az úton feledve a város felé terjeszthették volna a járványt —, néha még napok múltán is lábon állva találták őket, a szélfúvásban recsegő, jéggé fagyott kezekkel. A sírásók először megijedtek. Aztán egyszerűen csak kirántották őket a hóból, mint valami rothadt gyökerű fatörzseket, azt mondván, hogy a föld megelégelte a sok halottat, és úgy döntött, hogy ezeket hagyja állva meghalni.

Elhagyott karavánszerájokban aludtak, néha két napig is, hogy némiképp erőre kapjanak. Aleppóból a halottakat szállító szekerekkel együtt érkezett néhány zsák bulgur is, egyfajta hántolt búza, amit szétosztottak közöttük — annyit, amennyi a két tenyerükben elfért. Tefridzsénél és Lalénál a távolban számos hatalmas sátrat láttak, amelyek oszlopokon álltak, bádogtetejük volt, egynémelynek még téglából épített részeik is — örültek, hogy azok majd megvédik őket a hidegtől. De csak tizenvalahány méterre közelíthették meg az építményeket. Hogy a Meszkene felé vezető úton ne heverjenek mindenütt halottak, a hatóságok eldöntötték, hogy az aleppói vilajetben állítsanak fel efféle sátrakat, ahol a konvojok haldoklóit gyűjtik össze. Ezek már nem kaptak semmiféle ellátást, csak tizenötösével-húszasával egymás mellé fektették őket egy-egy ilyen sátorban, és hagyták, hogy meghaljanak. Annyira rossz állapotba kerültek, hogy már nem voltak képesek egyik oldalukról a másikra fordulni vagy

rovarok hadától arcukat megvédeni. Abban a testhelyzetben haltak meg, ahogy odatették őket, nyitott szemekkel gyakorta, mert a szemhéjuk annyira összetöpörödött és annyira kiszáradt, hogy már nem tudott a szemükre csukódni. Ezért az ilyen táborokat csak néhány őr vigyázta, pisztolyok nélkül, botokkal és kövekkel felfegyverkezve a kutyák, hiénák és hollók ellen, akik azonban nem tettek tanúbizonyságot túl nagy odaadásról. Az örömet, amit az efféle helyekhez közeledve éreztek, amelyekről azt hitték: a szél, az eső és a havazás együttes támadása ellen állították — az értetlenség váltotta fel, aztán az iszonyat, amikor a konvoj megállt a sátrak közelében, de nem engedték, hogy közelebb menjenek. Mindkét ilyen tábornál egy csapat katona fogadta a konvojt, élén egy csausszal és egy fekete ruhákba öltözött emberrel, akit a többiek doktor efendinek szólítottak. Sorba állított minden embert a konvojból, egymástól egy lépés távolságra, hogy ne támaszkodhassanak egymásra. Egyesek azonnal összeestek, megkönnyítve a doktor efendi dolgát. Mert ő nem azért jött, hogy az élőkkel törődjön, hanem a halottakkal. Hogy a számtalan, az utakon fekvő halott ne jelentsen kockázatot — különösen azért, mert Aleppó tömve volt konzulátusokkal, készen arra, hogy üzeneteket küldjenek az európai birodalmi udvaroknak —, a doktor efendi megjelölte a haldoklókat, akiket azonnal felnyaláboltak, sátrakba vittek és, ha a bennük levő élet még ellenkezni próbált, leütöttek. Doktor efendi mindenkit alaposan megvizsgált, és ráemelte ujját mindenkire, aki tifuszos volt, aki minden ízében reszketett, akinek arca hihetetlenül sápadt volt és szemei visszahúzódtak a koponya mélyébe, vagy akiknek szája sarkában a kilyukadt tüdő sípolását kísérő vöröseszöld hab tört elő. A haldoklók nélkül a két tábor mindegyikénél a konvoj létszáma mintegy tizedével csökkent. A Babból elindultaknak több mint egyharmada nem érkezett meg Meszkenébe. Sokan lehelték ki lelküket a haldoklók két megállójánál, mások holtteste szétszóródott az utakon, húsuk együtt olvadt el a hóval és csermelyekben csordult tovább, csontjaik pedig felőrlődtek a kövek között.

Meszkenében, a negyedik kör határán a konvojok viszontlátták az Eufráteszt, a deportáltak ezreinek hullámsírját. A folyó kanyarulatánál, Meszkenén túl felgyűltek azok az északról érkező holttestek, amelyek nem süllyedtek el és a halak sem téptek szét. A testeket kampókkal húzták a partra. Mert a föld megfagyott és túl sok volt a hulla ahhoz, hogy a gödrök elegendőnek bizonyuljanak, petróleummal öntötték le és felgyújtották a testeket. A fekete füst a meszkenei táborból is látszott, s a deportáltak tudták, mitől olyan sűrű a füst, mitől annyira nedves a máglya, hogy csak

fojtott lánggal ég, és azt is tudták, mi úszik a folyón, ennek ellenére közelebb mentek a parthoz és térdepelve ittak a dögszagú vízből.

Egyesek újra sátrakat emeltek, mások elhagyott sátrakban helyezkedtek el. Mint minden egyes konvoj megjelenésekor, a halottak száma megugrott, aztán visszaállt a megszokott napi öt-hatszázra. A hideg megenyhült, különösen nappal, de ugyanolyan kemény maradt éjszaka. Az esők és havazások egyre ritkábbá lettek, ahogy a sivataghoz közeledtek. A levegő is szárazabb lett, ezért a haldoklók lélegzése is sípolóbbá vált.

A tábort szigorúan őrizték. Azon keveseket, akiknek sikerült kijutni, elkapták a város felőli mezőn, néhány órára nyakig a folyó hideg vizébe merítették, azután otthagyták a szélfúvásban. Aki túlélte, a sátrak felé küldték, ahol reszketve és félrebeszélve nem sokkal később elhunyt.

Az öszvér hirtelen letérdelt, és nem fogadta el a vizet. Jó állapot volt. Rupen hosszasan, kedvesen simogatta a homlokát, aztán azon a helyen, ahol simogatta, többször is rácsapott egy kővel. A gyermekek megsiratták, de letörölték könnyeiket, amikor megéreztek a hús édes ízét, ami nem volt szálas, mint a megölt hollóké, és keserű sem volt, mint a dögöké. Elég volt néhány napra, és némileg helyrejöttek tőle. Még egy-egy marék bulgurt is kaptak. Amikor e könnyörületesség láttán kérdően emelték fel tekintetüket, Kior Husseintől tudták meg az okát, ugyanattól, aki a szökni próbálókat hideg vízbe merítette: „Nem akarom, hogy itt haljatok meg. Van elég bajunk így is. A föld zsíros, nehéz kiásni. Meghaltok úgyis. De tűnjetek innen a sivatagba a saját lábaitokon. Ott senkinek sem kell fáradni már miattatok. Eltemet a szél és a homok.”

Akkor értették meg, hogy azoknak, akik egy-egy kanna magot kaptak a tenyerükbe, tovább kell menniük. Hagyták, hogy közel lépjenek a folyóhoz és igyanak a dögszagú vízből, aminek, akárcsak a Jordánnak, emberhús íze lett.

Sahag lefogyott, lábszárjai alig voltak vastagabbak, mint a karjai. Anyja azzal a kevéssel gazdálkodott, ami még megmaradt a cukros és lisztes zsákocskákban, amit a konyai állomáson vásárolt néhány kereskedőtől, akik, tudván hova indulnak, hozzáadták a kétségbeesés illetékét, és háromszoros áron adták a portékájukat.

Este ettek, hogy tudjanak aludni, Hermine ugyanis megfigyelte: az éhséget éjszaka nehezebb elviselni, mert a test olyankor jobban figyel önmagára. Kezdetben mindenkinek adott a maradékból, aztán a szülők kevesebbet, a gyerekek többet kaptak. Meszkenében pedig nem adott semmit az öregasszonynak, aki egy estén

széles keresztet vetett, a fal felé fordult és összegubózva meghalt. Így maradt akkor is, amikor a reggeli halottas szekérre dobták, és ugyanígy lökték a gödörbe is. Mert senki sem foglalkozott hullamosással, nem virrasztott fölöttük és nem kulcsolta össze a kezüket a koporsóban senki, nem volt miért nedves rongyokat helyezni az ízületekhez, hogy kinyújtsák a karokat és a lábakat. Nem volt mivel, de ha meg is próbálják kiegyenesíteni a kiszáradt és megfagyott ízületeket, hiábavaló lett volna, mert a tömegsírokba nem egyesével helyezték a halottakat, inkább egymásra görgették őket. „Inkább tartottuk volna itt délutánig — mondta Hermine. — Addig a gödrök megteltek volna, és ő feljebb kerül...” Rupen nem válaszolt semmit, megelégedett egy vállvonogatással. Nem beszélt már, csak vállait rántotta, az asszony pedig nem tudta eldönteni, hogy nála ez most a beszéd egy módja, vagy egyszerűen csak megfeszíti egyre hajlottabb hátát.

A halálhoz az öregasszony a megfelelő pillanatot választotta. A következő napon az ő táborrészüket bekerítették a katonák, és újra útnak indították őket. Az öszvér halála után az öregasszony már úgysem tudott járni, így a Laléba visszatérő, haldoklókat szállító szekér felé húzták volna, ahol csak a bogárrajokból volt bőséggel meg a türelemből, amellyel a haldoklók egymás mellé fektetve várták a halált.

DIPSZI. AZ ÖTÖDIK KÖR. Megszokott körülmények között a Meszkenéből Dipszibe vezető út jó öt órát tartott. A konvojnak ehhez több mint két napra volt szüksége. Lépteik először érték el a homokos talajt, ami a sivatag közeledtét jelezte.

Már nem kísérték őket halottakat és haldoklókat szállító szekerek. Néha a halottakat összegyűjtő sírásók megvárták, hogy a szelek mozdítsanak a homokbuckákon és takarják be a ruhátlan és megfeketedett testeket. Azonban a kétnapos út nyugodt volt. Derűs volt az ég és a szelek is elültek. A holttestek az út szélén heverték, nagyrészüket szétmarcangolták a vadállatok. Közöttük haldoklók is voltak, a fáradtságtól, az éhségtől, a szomjúságtól a végkimerülésig jutott nők és férfiak, gyermekek, akik nem értették, mi is történik velük, és köveknek, kiszáradt fatörzseknek támaszkodva várták a halált. Az, hogy igyekeztek ülve maradni, az utolsó erőfeszítés volt a halállal szembeni harcban, mert ha elterültek az út mentén, a földön, a homok betakarta és megfojtotta őket.

A tábor pár ezer sátorból állt, az Eufrátesz jobb partja melletti völgyben. Azok, akik így helyezték el, úgy találták, hogy a környező dombok megnehezítik a tartós hullaszagnak és a tífusz meg a vérhas szúrós bűzének a tovaterjedését. Az út Meszkene és Dipszi között rövidebb volt, mint Bab és Mesz- kene között, ezért az

aleppói kormányzó már nem helyezett el útközben a haldoklóknak kialakított táborokat, amelyeket megszépítve hastahanénak nevezett, vagyis kórháznak. Ellenben, a kimerültségnek azon a szintjén, amelyre a konvojok jutottak, a kétnapi homokos úton, majd hegyi ösvényeken megtett út után az egész dipszi tábort Hastahanénak nevezték.

Az úgynevezett kórházból teljességgel hiányoztak a gyógyszerek és nem volt más felügyelet, csak a néhány életben maradt orvos az örmény deportáltak között, de azok sem tehettek mást, mint megnevezték a betegséget, ha nem volt szemmel látható, és kiszámolták, hány nap van a halál beálltáig. A halálba való beavatás egyik legmélyebb lépcsője volt a dipszi tábor, nem amiatt, hogy milyen sokan pusztultak el itt, hanem az itt megfertőzöttek sokkal nagyobb száma miatt, akik később a Deir esz-Zor felé vezető úton lehelték ki lelküket, ahol lehullott a halál hetedik leple is.

Március volt már. Az esők abbamaradtak. Olykor-olykor, estefelé vagy hajnalban a felhők néha még függönyé álltak össze. A tavasz észrevétlenül köszöntött volna a deportáltakra, akik egyre kevésbé figyelték az őket körülvevő tájat, és akkor is félve, csak a lovak patáinak vagy a flinták és a rikoltozó beduinok hangjára emelve fel tekintetüket. Ezért általában lefele néztek. Abuhahar, Hamam, Szebka és Deir esz-Zor felé, ahol egyre ritkábban bukkantak fel a fák, váratlanul érkezett a tavasz, amikor hosszú és keskeny szálaikkal megjelentek a fűcsomók. Kezdetben nem tudták, hogy lehet megenni, foghúsuk vérzett a fű éles szélétől és a hosszú szálaktól fulladoztak. Aztán a legügyesebbek és a legtürelmesebbek megtanították nekik a fűevés mesterségét. A fűszálakat csomóba kell szorítani az ökölben, s rászórni egy kis sót, ami megnedvesíti a fűgalacsint. Ezt nem szabad azonnal összerágni, várni kell, amíg meglágyítja a kiszáradt szájban összegyűlő nyál, és így kell tartani néhány percig, amíg az éhes szájban péppé alakul, mint a főzelék. Amikor már nem találtak fűvet, Rupen gyökereket tépett ki és megmosta az Eufrátesz vizében. Apró darabokra vágta, és miután néhány órára vízbe áztatta, a gyökerek ehetőek lettek.

Nem esett, de nem volt derűs az ég. A sivatag közelsége egyfajta párát emelt fel, amit a szél a magasban tartott. A kutyák és farkasok megfogyatkoztak, helyettük megjelentek a hiénák. Ezeket nehezebb volt elkapni, gyorsabbak voltak és jobban megszokták a sivatag szárazságát. A hullájukat pedig képtelenség volt megtalálni, mert ha úgy érezték, közel a vég, eltűntek a sivatagban, ahonnan jöttek. Maradtak a nehéz célpontnak számító hollók, melyeket a szürke párában nem lehetett megkü-

lönböztetni az üres levegőtől, amelyen madarak nem haladtak át, és egymástól sem: a fehér angyalokat a feketétől.

Mert a terjengő szagok és a tábor körül legelő török lovak miatt a fű fogytán volt, Hermine és Rupen, hosszú tépelődés után elhatározta, hogy a futárok közé küldik Sahagot.

Nagyapám, Garabet Vosganian és Setrak Melichian magányos perceikben nem a deportálás énekeit énekelték. És mások sem gyermekkorom öreg örményei közül. A versek, amelyeket gyermekként találkozáinkon felolvastunk, az énekek, melyeket meghallgattunk, elsősorban a hegyekben harcoló fedajinokról szóltak, és nem mézsárlásokról meg deportálásokról. A konvojok hallgatagon haladtak a halálba történő beavatás lépcsőin. Talán mert a belső gyötrelmek túlságosan nagyok voltak ahhoz, hogy a felszínre törjenek. Talán azt hitték, hogy aztán már semmi sem következik.

Dipszinél vagyunk tehát, a halál puffadt méhéből kibontakozó ötödik körben. Járkálok az emberek között, félretolom a sátrak lepleit, velük megyek a folyópartra, ahol az úszó gombolyagok között igyekszem megkülönböztetni az emberi darabokat a döglött halaktól, velük hajladozom férgeket és gyökereket keresve a kövek között. A Meszkenéig tartó élni akarás lassan elvész. Az élni akarás átváltozik az élethez való csökönös ragaszkodássá.

Mert nem tudtak kijutni, a deportáltak maguknak írtak. A kéziratok, amelyek a halál hét köréből maradtak ránk, a deportálás útjain íródtak, ahol csak egy darab fát, egy kilométerkövet, egy puha kérgű fatörzset vagy egy falat találtak. Hosszú időn át, amíg az esők el nem mosták és el nem fújták a szelek, fennmaradtak örmény betűkkel fába vagy kőbe írt és vésett szavak. Akik elhaladtak, híreket hagytak az utánuk jövőknek. Azok pedig, ha volt még hely, hozzáfűzték saját szavaikat. A deportáltak lágereiben papírlapok forogtak fenn, amelyeket egyik a másiknak adott tovább. A megtorlástól való félelem miatt nem szerepelt rajtuk aláírás és létrejöttük idejét sem jelezték. Nem volt rá szükség. Leszámítva a havat, ami mocsárrá alakult és a sarat, amely fagyott hullámokká formálódott, a valóság változatlan maradt.

A hírek a halál köreinek realitásait írták le. Ezeket továbbították a hírnökök. A gyorsabb fiúk közül válogatták ki őket, mert nekik esélyük volt észrevétlenül kisurranni. És, hogy legyen erejük gyorsan megtenni az utat, elemózsiát adtak nekik. Egyesek nem tértek vissza, vagy mert az előbbre járó konvojokban ragadtak, megrövidítve így a halálba vezető menetelésüket, vagy mert útközben megölték őket.

Ezért a futárok mindig önkéntesek voltak és az árvák közül választották ki őket, mert kevés szülő döntött úgy, hogy ilyen módon válik meg gyermekétől. Krikor Ankutnak hívták a döntéshozót a konvojoknak azon a végén. Azt, aki a másik végétől, Deir esz-Zorból válaszolt, Levon Shashiannak, míg meg nem ölték elképzelhetetlen kínzásokat követően.

Krikor Ankut végigmérte a fiút, meglökte, tenyérrel ütve mellkasára, de Sahagban volt annyi erő, hogy ellenálljon, és nem esett el. Akkor a férfi úgy döntött, hogy a fiú megfelel. Az út Deir esz-Zorig hat napot vett volna igénybe, de mert a futárok csak éjszaka haladtak, nappal pedig elrejtőztek a parti odúkbán, az oda-vissza út több mint két hetet tartott. Sahag megtudta annak a nevét, aki a deportáltak rakkai lágerében elemózsiát ad neki a Deir esz-Zor felé vezető úthoz. Rupen és Hermine távolabb álltak és néztek, anélkül, hogy tudnák: amivel megbízták, az a fiúnak használ vagy halálát okozza. Valaki örködni ment a sátor elé, egy másik tál vizet hozott. Hermine alaposan megmosta Sahag hátát, aztán a fiú hasra feküdt széttárt karokkal. Krikor Ankut megmártotta tollát a kalamárisban, és lassan írni kezdett a fiú bőrére, teljesen beborítva hátát nagy, minél stilizáltabb betűkkel, hogy egyszerűsítse a jeleket és minél hamarabb befejezhesse, és hogy minél kevésbé karcolja össze a legényt, aki mukkanás nélkül tűrte a tollszár karmolásait. A csontra feszülő bőr egyszerűbbé tette a dolgot. A fiú egy darabig mozdulatlan maradt, hogy a festék megszáradhasson. Aztán a vizesedénybe földet kevertek és vékony iszapréteggel fedték be vállait. Így, sárral bekenve nem sokkal volt koszosabb, mint annak előtte. Megkérdezték, tud-e úszni, a fiú meg azt felelte, hogy a Boszporusz partján nőtt fel. Aztán Krikor ujjával rajzolta a földre a Deir esz-Zor felé vezető utat. „Járj éjszaka. Haladj az Eufrátesz mentén, ne távolodj el tőle. Ha látod, hogy nincs esélyed menekülni, begrasz a vízbe, és addig maradsz ott, amíg bírsz, amíg a festék meglágyul és lemossa a víz. Ők nem kell tudják, mi van odaírva. Ugyanez a visszatérésnél. Különösen a visszatérésnél.”

Hermine megkapta a gyermekének szánt útravalót. Félretett egy-egy maroknyi búza- és rizsszemet a kishúgának, aztán megölelte, a fiú pedig eltűnt az éjszakában. Nem búcsúztak el. Annyiszor látták már környezetükben a halált, hogy kikerülhetetlen realitásként fogták fel, már régóta elbúcsúztak egymástól.

Sahag mindent úgy tett, ahogy azt kérték tőle. Beosztotta az ételt, majd éhen volt három napig, de nem állt meg Rak-kánál, mert attól félt, hogy többé nem jut ki onnan. Amikor Deir esz-Zorba ért, megkereste Levon Shashiant. Az letörölte a sarat és

elolvasta Krikor Ankut üzenetét, aztán lemosták ismét, hogy újabb betűket írjon fel, majd hátára kente a hamuval kevert sárréteget. Amikor visszaért, Krikor Ankut először is egy kanna vizet adott neki és egy maroknyi bulgurt. Az asszonyokat odarakta, hogy takarítsák le a fedőréteget, majd azt kérte, hagyják magára. Saját kezével törölte le az írást a fiú vállairól, megölelte és ezt mondta: „Nem mondd el senkinek, mit láttál Deir esz-Zorban. A többség nem fogja elhinni, és az nem használ neked. Azoknak pedig, akik elhiszik, szintén nem használ. Térj vissza szüleidhez.” Hermine, amikor meglátta, megölelte és sírva fakadt, nem az örömtől, hogy újra körükben látta, hanem a szánakozástól.

Április közepén a dipszi táborat felszámolták, és az utolsó konvojok tovább indultak az Eufrátesz folyása mentén. A lágert lovas katonák és lovas csendőrök vették körül, megrohanták a sátrakat. Bottal, ostorral verték szét az óvóhelyeket, és az embereket a perem felé lökdösték, ahol összeálltak a konvojok. Amikor mindazok, akik meg tudtak állni a lábukon és képesek voltak szaladni is a lovak ritmusában, kiléptek a sátrakból és kénytelenségből magukra hagyták a haldoklókat — megadták a jelet az indulásra. Mikor már majd' egy órája haladtak a dombok felé, visszanézve a dipszi kórházláger felé vastag füstöt láttak felemelkedni. A sátrakat benzinnel öntötték le, és felgyújtották. A füst színéből és a csíkok formájából megértették, hogy a sátrak anyagával együtt emberi testek is égnek, szárazak, nedvesek, haldoklók vegyesen. RAKKA. A HATODIK KÖR. Több mint egy hétig tartott az út. Nappal forróság volt, de az éjszakák különösen hidegek maradtak. Az emberek egyre lassabban, dülöngélve haladtak. Ezeket a zilált sorokat, amelyekre már nem volt hatással a lovas örök bökdösése és ostorcsapása, legalább már nem fenyegette a felfegyverzett bandák támadása, mivel már nem volt mit elrabolni tőlük. Az arabok csak a pihenőhelyeknél jöttek közelebb, lányokat vásárolva búzászsákocskákért. A konvoj a folyam jobb oldalán haladt, és végül megérkezett Szebkába, a rakkai táborral szembeni oldalon elhelyezkedő lágerbe, ahonnan a város varázslatos és tiltott tájéknak látszott. Az Eufrátesz vize enyhítette a deportáltak szomjúságát. Viszont egyre kevesebb esély volt arra, hogy valami ételmet találjanak. Olykor a csendőrök a külföldi konzulátusok és a keresztény települések által küldött élelmiszeres zacskókat dobálták szét vágatató lovaik hátáról. Az egymásra hajított ételek java része kárba veszett. Az emberek a lisztes és cukros zacskókat rángatták, a por meg elszivárgott a zacskót feltépő ujjak között. Más segélyeket, mint a rizs és a csicseriborsó, fogak híján nem tudták megenni. Az emberek rágatlanul nyelték le, de a gyomruk nem tudta megemészteni,

vagy azért, mert elvesztette ezt a képességét, vagy azért, mert a vérhas miatt nem volt ideje. Ruppen már nem járt vadászni, mert a kutyák egyre ritkábbak voltak, a farkasok pedig falkában jártak. Gyakran előfordult, hogy a szemétben turkálókra támadtak és széttépték őket. Ő másokkal együtt a halottakat szedte össze. Részt vett a tömegsírok megásásában is, ami könnyebb feladat volt, mert már nem kellett belevágni az ásóval a kemény vagy zsíros földbe, elegendő volt, ha odább lapátolta a homokot, mintha a dűnéket helyezné át egyik helyről a másikra. De ami mégiscsak nehezebb volt, ha figyelembe vesszük, hogy kénytelenek voltak sokkal mélyebbre ásni a homokban, különben a sírok halmait elfújta volna a szél, ide-oda helyezve, mint valami fedőket, fedetlenül hagyva a holtakat.

A tömegsírok felett nem imádkozott senki. Oda elsősorban a friss halottakat temették. Kezdve az elszigetelt és könnyen bekeríthető helyekre vitt konvojoktól, amelyeket ott lemészárolhattak, a koncentrációs táborokon át a golyó, kiéheztetés, fagyos vízbe merítés általi halálig, a haldoklók élve elégetéséig mindazokat a módszereket, amelyeket Anatólia útjain Konstan- tinápolytól Deir esz-Zorig és Moszulig felhasználtak az örmények legyilkolására, később a náci is alkalmazták a zsidók ellen. Azzal a különbséggel, hogy a náci lágerekben számokat viseltek a foglyok, és ez a hátborzongató számlálás csak növelte a zsidó nép ellen irányuló gyilkosságok iszonyatát. Az örmény népirtás halottai nincsenek többen, ha ilyen méretű bűnöket egyáltalán össze lehet így hasonlítani — de megszámlálatlanabbak. Inkább a hóhérok neveit ismerjük: kormányzók, lágerparancsnokok, pasák, bejek, agák és csauszok. Az áldozatoknak ritkán van nevük. A halál soha, még ha körről körre hagyta is el ruháit, sohasem volt ennyire közel, és soha nem volt ennyire meg nem nevezett.

Még nem jöttek létre a tömegsír megásásának hagyományai, hogy miként kell megásni a gödröt, hogyan kell elhelyezni a holtakat, hogy a férfiakat lennebb, középre az asszonyokat és felülre a gyermekeket, miként kell megmosni, felöltöztetni őket, milyen imákat mond a pap és a túlsó tájon milyen nyugalmat ígér, miféle keresztet kell elhelyezni, hány részből álljon az a kereszt, mit is kell ráírni. Semmi sem rögzült ezekből. Saját törvényei vannak minden tömegsírnek, és az egyetlen hasonló vonásuk az, hogy sietve készült mindegyik. Ami elhessegeti a gondolatot, hogy ezek helyüket már megtalált hagyományok lennének, mivel a sietségnek nincs hagyománya.

A sírokon azért szerepelnek nevek és azért vannak feldíszítve, hogy ne felejtődjenek el teljesen azok, akiket odatemettek. A tömegsírokat azért ásták, hogy az oda bedobott halottakat minél hamarabb elfelejtsék. A tömegsírok a történelem legsötétebb foltjai.

A halál e meg nem nevezett magjából kiindulva rajzoltam meg hét kört, középpontjában Deir esz-Zorral. Az általuk lefedett területen a legszélesebb kör áthalad Mamurán, Diar- bekiren és Moszulon, és ebben több mint egymillió ember halt meg, az örmény genocídium áldozatainak kétharmada. Tudjuk, hogy ott voltak, és hogy azokból, akik beléptek a halál köreibe, azokból, akik nem vették fel az iszlámot, nem lettek rabszolgák, sem háremhölgyek, senki sem menekült meg. Bárhol meghalhatott bárki. Nem létezik a világon olyan örmény család, akinek a halál köreiben nem tűnt volna el hozzátartozója, mint egy örvényben. Éppen ezért bármely tömegsír előtt lehet imádkozni arra gondolva, hogy a mélyében valaki a családjához tartozott valaha.

Rupen tudta, hogy jó, amit csinál. A halál menekvést jelentett az élők megalázó helyzete előtt, a tömegsírok pedig a halottak kényelmetlen helyzetét oldották meg. De volt még egy ok, amiért Krikor Ankut a tetterős férfiakkal együtt elhatározta, hogy felgyorsítja a halottak eltávolítását a sátrakból és a tömegsírok megásását. Néhány nappal korábban az egyik sátorból, melyben egy népes család élt, egy arc nélküli testet húztak ki. Hosszan nézték a lerágott arcú hullát, mintha patkányok tépték volna szét. De a táborban nem voltak csatornák és így nem voltak patkányok sem. Mindannyian megértették, de egyikük sem szólt, és nem is tettek hallgatási fogadalmat, mert érezték, hogy senki sem képes beszélni valami ennyire iszonyatosról. Amikor az ehhez hasonló jelek elszaporodtak, a férfiak elhatározták, hogy ők maguk ellenőrzik reggel és este a sátrakat, hogy egyetlen holttest se maradjon túl hosszú ideig a sátorlapok alatt.

Aleppóból új helyőrségeket küldtek Rakkába és Szebkába. A katonák és a csendőrök távol tartották magukat a tábortól. A lágert nem volt nehéz őrizni. Északi peremét a folyópart képezte, márpedig az Eufrátesz átúszása egy jó erőben levő férfinak sem könnyű feladat. A tábor jobb és bal oldalán elhelyezkedő mezőkön nem lehetett elbújni, déli oldalán a sivatag várt. Valóban, a kis hírnököket leszámítva keveseknek sikerült elmenekülni, elvegyülve Rakka sokadalmainak színes kavalkádjában, és elindulni a konvojok menetirányával szemben, Bab és Marmura irányába, vagy északnak, Urfa felé.

A katonák azonban nemcsak az embereket őrizték, de a vadállatokat, sőt a madarakat is. Rakka lakói és a beduin törzsek iszonyatosan rettegtek a deportáltak konvojaiban terjedő járványoktól. Éppen ezért az aleppói kormányzó megtiltotta a konvojon kívüli sírásóknak, hogy a lágerekhez közeledjenek, és a táborba küldött szekereket a deportáltakra hagyták. És végül ott, ahol nem maguk a deportáltak ölték le a lovakat, hogy megegyék, ott lelőtték őket, hogy ne vigyék magukkal a járványokat, amelyek, miután nem ütköztek semmiféle ellenállásba, megerősödtek és gyógyíthatatlanná váltak.

Ahogy ott álltak és a sátrak felé nézve csizmáikat fényezték, lovaikat kefélték és fegyvereiket tisztogatták, a katonák úgy néztek ki, új egyenruhájukban, mintha parádéra készülnének.

Nem látták a deportáltak arcát, vagy azért, mert túl távol voltak, vagy, mert amikor közelebb mentek, hogy a segélyeket odadobják nekik, vágatva haladtak el, vagy pedig azért, mert az egészsznek nem volt semmiféle jelentősége.

Egyébként az érzés kölcsönös volt. A deportáltak egyformának látták a katonák arcát, a katonák számára pedig a deportáltaknak nem is volt arcuk, sem más emberi tulajdonságuk, mivel parancsuk volt, hogy kímélet nélkül vegyenek célba mindenkit, aki ki akar lépni a hatodik körből — legyen az ember, állat vagy madár.

Miközben a több hónapos folyamatos kínlódás és éhezés után a deportáltak egyre kimerültebbnek érezték magukat, a katonák egyre pihentebbek lettek, mert egyre könnyebb volt őrizni a deportáltakat, és a pihenők is egyre gyakoriabbakká váltak. Ami a különbséget még tovább fokozta, az volt, hogy miközben a deportáltak egyre fedetlenebbek és rongyosabbak lettek, addig a katonák egyenruháit újakra cserélték, egyre fénylőbbek lettek, a lovaik pedig egyre cifrábban díszítettek.

A férfiaknak sikerült úgy megszerveződni, hogy minél hamarabb összeszedjék a holttesteket. Az Abuhaharból és Hamamból induló konvojok megérkezése után a halottbegyűjtő hálózatot azonnal kiterjesztették. A halál ritmusára kezdtek el dolgozni. Azonban ennek szomorú következményei voltak, mert a halál igazolva látta magát, és gyorsított a ritmuson. Ráadásul a katonákat is elgondolkodtatta, mert megértették, hogy a szebkai lágerekben az emberek egy másik rendnek kezdenek engedelmessé válni, és az nem a halálé, márpedig ha valaki szembeszáll a halállal, az képes bárkivel szembeszállni ezen a világon. Ezért kezdték el siettetni, hogy a konvojok induljanak el Deir esz-Zor felé, hogy ismét rendetlenség szülessen. A szebkai lágerek azonban újra létrehozták

halottbegyűjtő csapatait; elsősorban a félelem miatt alakultak újra, nem a haláltól, de az önmaguktól való félelem miatt.

Az önszervezés ereje, ami annyira szokatlan egy haldoklókból és rongyosokból álló lágerben, Szebkában, ahol csak néhányezer sátor állt, még elnézhető volt, de veszélyessé válhatott Deir esz-Zorban, a hetedik kör középpontjában, ahol deportáltak tízezreit tartották.

Ezért egy reggelen a parancsnok megüzente, hogy minden tizenöt és hatvan év közötti férfi gyűljön össze a tábor peremén. Úgy volt, hogy munkára viszik őket a töltésekhez. És, természetesen, kapnak majd ételt és vizet. Kiléptek a sátrak közül. Egyesek azt hitték, hogy ha egyszer munkára hívják őket, szükségük van rájuk és megkegyelmeznek nekik. Mások gyanakodva jöttek elő, és csak akkor, amikor a csauszok már azzal fenyegetőztek, hogy lóháton mennek utánuk a sátrakba. A többiek pedig, akárcsak Rupen, közönyösen csatlakoztak. Amióta angyalvadász lett, aki a színükre különösebben már nem is figyelt, csakis a tollak alatti szálas húsrá, azóta Rupen kiüresedett, és csak azért élt, hogy gyermekeit védje. Éppen ezért, amikor Sahag utána ugrott, úgy gondolva, hogy a maga tizennégy évével a férfiak sorába léphet, Rupen megállította, és két akkora pofont kevert le neki, hogy a fiú beleszédült, de egyúttal meg is nyugodott.

Egyesek azonban megmakacsolták magukat, és tovább rejtőzködtek. Mint a mellettük levő sátorban élő nő férje. Egyek voltak ketten, és éppen ezért mindketten, a nő és a férfi is, fel tudták venni a másik alakját. Magasan, keskeny csípővel és ehhez illő mellekkel, férfiruhába öltözve a konvojok összerakásakor a nő nem hívta fel magára a katonák figyelmét és sikerült kijátszania a nők után kutatók figyelmét. A férfi pedig sovány volt és szőrtelen arcú, és a zord körülmények közt a haja is megnőtt, ezért nőnek öltözött, és torkában dobogó szívvel várta a sátrak ellenőrzését. De az nem történt meg. Amikor a férfiakat sorba állították és megszámozták, úgy találták, hogy az ötszáz megfelelő létszám, és parancsot adtak az indulásra.

Ötszáz férfi a mintegy tízezer lelkes táborhoz képest elegendőnek mutatkozott. Amúgy is kevés férfit hagytak a konvojokban. A Deir esz-Zor felé tartó úton a férfiak voltak a harcosok támadásainak fő célpontjai. Egyes helyeken, hogy kizárjanak bármilyen tévedést, már a kezdet kezdetén külön alakították a férfi és női konvojokat, és a férfiakat az út során legyilkolták a rájuk támadó harcias hordák vagy éppen az őrzésükkel megbízott katonák. Ezért a konvojok legnagyobb része nőkből, gyerekek-

ből és öregekből állt, bár az utóbbiak szinte mind elpusztultak, mert képtelenek voltak lépést tartani egészen Szebkáig a többiekkel. Egyes konvojok, különösen a nyugatról érkezők, több mint ezer kilométert tettek meg ideig.

Az a két pofon, amit nem dühében, hanem kétségbeesésében adott, volt Sahag utolsó emléke apjáról, Rupen Şetanianról. A férfiakat déli irányba, a Szír-sivatag felé vitték és agyonlőtték. A halál pedig mindenk feletti uralkodóként tért vissza, zöld selyemként lebegve a láger felett.

Amikor a konvoj, amelyben Hermine és két gyermeke meg a két szerelmes is volt, útrakész lett, már a tavasz vége felé jártak.

Megnyugodtak és elsimultak az Eufrátesz vizei. Mert a folyó két forrása mentén elhelyezkedő vilajetektől már kiürítették az örményeket, a folyón egyre ritkábban úsztak holttestek, és a halak által megevett, örvények által elnyelt, parti kövekbe akadt holttestek helyébe újabbak már nem érkeztek. Mint minden sír, az Eufrátesz is bezárult, és ismét helyet adott az életnek.

Valószínű, hogy ha a Meszkene és Deir esz-Zor közötti távot más útvonalon teszik meg, a deportáltak már mind szomjában haltak volna, különösen a hőség megjelenésével. Így azonban a folyam, amely a halál és az élet vizeit annyiszor összekeverte, most nyugodt hullámokkal fogadta őket. És így maradt egész úton, egészen Deir esz-Zorig, ahol az Eufrátesz sorsukra hagyta a konvojokat és alászállt a Tigrissel való találkozás felé.

DEIR ESZ-ZOR. AZ UTOLSÓ KÖR. A konvoj inkább csak árnyakból állt.

Könnyűeknek tűntek a szélben, aláhulló madarak csapatának, nem emberek sorának. A fényképeket olyan külföldi utazók készítették, akiknek sikerült közel jutni a konvojokhoz, vagy azokat fotózták le, akik tehetetlenül halálukra vártak a Deir esz-Zor felé vezető úton, és e képek elsősorban gyerekeket ábrázolnak. Ugyanaz volt a sorsuk, mint a fegyver nélküli kereszteseké. Azokon a fotókon a gyermekek csont soványak, törzsük elvékonyodott, hasuk beesett, bordáik acélsodronyokként rezegnek a has gödre fölött, lábaik és karjaik vékonyak, mint a faágak, a fejük aránytalanul nagy, akárcsak a szemgödreik, ahol a szemgolyóik vagy ki akarnak ugrani a helyükből, vagy visszahúzódnak a koponya mélyébe. A gyermekek arca teljesen kifejezéstelen az elkészült elme vonásait leszámítva, mintha egy idegen tájról néznének vissza, nem nyújtják ki a kezüket, nem kérnek semmit. Nincs a szemükben gyűlölet, túl keveset éltek ahhoz, hogy megértsék és ítéelkezzenek. Nincs bennük semmi kérés, mert elfelejtették, mi az éhség, sem szomorúság, mert nem élték át a gyermekkor örömeit,

nincs bennük felejtés, mert nincsenek emlékeik. Csak űr van a szemeikben. A semmi, a túlsó part felé nyíló ablak.

Ha egy nő elesett, az a gyermekét is halálra ítélte — hiszen általában anyja mellett maradt, vele együtt várva a halált. Hermine rémülten fedezte fel a tifusz pírját a kislány arcán. A hőség miatt a foltok gyorsan terjedni kezdtek. Hermine a kislányt vállára szorítva haladt előre, és könnyezett. Sahag segíteni akart, de az anyja nem engedte a közelébe, hogy óvja a betegségtől, és ő sem érintette meg többé a fiát — csak amikor aludt, kutatta torkában dobogó szívvel a betegség jeleit. Néha rettegésében azt hitte, hogy látja azokat. Máskor megkönnyebbülve sóhajtott fel, mert csak az izzadságtól meglágyult, odaszáradt vérre hasonlító két porfolt volt, amit látott. Nem engedte meg magának, hogy álmában megsimogassa, csak a kislányát dédelgette anélkül, hogy érdekelné, megbetegszik-e maga is, épp ellenkezőleg, mert a gondolat, hogy egyedül engedje a túlvilágra, rémülettel töltötte el Herminét, aki, mert nem tudta, miként gyógyíthatná meg, azért könyörgött, hogy együtt haljanak meg.

A Szebka és Deir esz-Zor közötti út volt a leghosszabb és a legfélelmetesebb valamennyi közül. Közel száz kilométer. Mert a hőség már a lovas katonákat is zavarni kezdte, akik a nyeregben szundítottak, amíg a konvojok homoktól égő talpakkal vonszolták magukat, elhatározták, hogy éjszaka mennek, nappal pedig a folyó partján helyezkedtek el, ahol a folyó felől mégiscsak érkezett egy-egy hűvösebb fuvallat. A kevés megmaradt férfi sátrakat eszkábált, hogy védekezzenek a pusztító hőség ellen. Egyeseket álmukban ért utol az örület: reszkettek, hánykolódtak, és erősen rájuk kellett ütni, hogy felébredjenek, és ne fulladjanak meg álmukban. Mások ébren bolondultak meg, és elindultak a maguk feje után, de az útjuk igen hamar véget ért, mert, elfeledvén óvakodni, a golyók leterítették őket.

Árnyék nélküli konvojok voltak. Napközben, a földön fekvé nem vetettek árnyékot, de ha mégis egy árnyékfoltra találtak, betakaróztak vele, akár egy lepedővel. Az árnyékok úgy tapadtak testükre, mint az izzadság. Éjszaka tétován jártak, megbotolva egy-egy kőben vagy az út menti gödrökbe zuhanva saját árnyékukká váltak. A konvojokban annyira lesoványodtak, hogy nem volt erejük árnyékot vetni és azt halászhálóként maguk után húzni. Az árnyék nélküli konvojoknak közel két hétre volt szükségük, hogy Szebkából elérjenek Deir esz-Zorba.

A lágér az Eufrátesz jobb partján helyezkedett el. Sátrak tízezreit számolhatták össze ezúttal. Deir esz-Zor volt kelet felé az utolsó központ, ahol efféle lágért hoztak létre. Deir esz-Zorból nem volt továbbutazás.

Éppen ezért a deportáltaknak már nem adtak enni. Mivel a növényzet szegényes volt, és megfogyatkoztak a férfiak, akik a holttestek vonzotta sivatagi állatokat megölhették volna, az éhség elviselhetetlenné vált. A testek annyira lesoványodtak, hogy a betegségek egyre lassabban terjedtek, mert a szervezetnek annyi ereje sem volt, hogy hordozza azt. A tifuszos betegeknek nem volt lázuk, mert már nem termeltek antitesteket. Az éhség elől a többi betegség visszahúzódott, hagyva, hogy a gyomorba marjon, lenyúzza a csontokról a bőrt és kiszárassza a velőt.

Egyre kevesebb incidens történt. Miután a láger vezetősége felfedezte a Levon Shashian körül létrejött csapatot, amely nemcsak az árvák bőrére írt, élő hírek egyik lágerből a másikba való továbbítását szervezte meg, de a gyógyszer- és élelmiszer-el látást is, amennyire csak lehetett, és a szebkai rendszer szerint azokat a csapatokat, amelyeknek sikerült az elhalálózás ritmusát követve eltemetni a holtakat, egyszóval miután mindezeket felfedezték: Levon Shashiant kivitték a táborból, és maga a táborparancsnok, Zeki pasa végzett vele állati módon. Bármiféle belső szerveződési formát megtoroltak, és így, a katonák szerint, eltűnt a lázadás minden veszélye, a tábor pedig letargiába esett. A hadsereg lázadástól való félelme talán alaptalannak tűnt, hiszen a katonák jól fel voltak szerelve, unalomig pihentek voltak és állig felfegyverzettek, a haláltól megrészegült deportáltak pedig egyre csontvázszerűbbek, rongyosabbak és tétovábbak. Azonban a katonák tényleg féltek, Aleppó és Deir esz-Zor hatáságaival együtt. A katonák azt tanulták meg, miként kell más katonákkal harcolni, és a fegyvereiket úgy gyártották, hogy félelmetesek legyenek azok szemében, akik félnek a haláltól. Még nem találták fel azokat a fegyvereket, amelyek azokat rémisztik meg, akik már nem félnek semmitől. Elcsigázva és éhségtől gyötörve a deportáltakban nem tudatosult, hogy éppen a halálba történő belenyugvás képezi félelmetes erejüket.

Habár a halálfélelem hiányában rejlő erő minden újabb körben növekedett, a halál hét körén át vezető út nem a lázadásé volt. A konvojok útja inkább a halálvárást jelentette. A halál, a lágerben kóborolva, közülük való lett, a Deir esz-Zor-i köröknek ő volt az egyik áldozata.

Kívülre pedig nem szüremlett át, csak egy süket morajként. Egy német utazó, akinek sikerült közélről is látni a Deir esz-Zor-i deportáltakat, mélyen megrendült, nem annyira a nyilvánvaló dolgoktól, amelyeket a fényképek a maguk iszonyatában mutatnak meg, hanem egy részlettől — azon a szörnyű helyen nem látott síró

embereket. Vagyis, jobban mondva nem látta azt, amit normális körülmények között emberi sírásnak szoktunk nevezni, tehát nem látott könnyeket.

De nem igaz, hogy az emberek nem sírtak. Csak másként sírtak. Azok, akiknek volt erejük ülni, hajladoztak, a többiek tágra nyílt szemekkel sírva nézték az eget. A sírás folyamatos, fojtott hangú nyögéssé vált, amit mellkasok ezrei ismételtek, és olyan volt, mint egy kísérezene. A sírás nem az arcon gördülő könny volt, hanem egy hang. Mert ez a kísérezene vég nélkül folyt és összhangba került a környező világgal — úgy szólt, mint a dűnék között fúvó szél vagy az Eufrátesz vizének csobogása. A sírás egy pillanatig sem lankadt, egészen addig, amíg Deir esz-Zorból az utolsó konvojokat is elvitték a fennsíkokra, ahol a deportáltakat megölték. Ez a száraz sírás az imát, az átkot, a hallgatást, a vallomást és olykor még az alvást is helyettesítette. Sokan aludtak el ilyen sírás közben, mások úgy haltak meg, hogy a sírás még ott rezgett a megdermedt tüdőben, mint egy orgona sípjában. Hallottam ezt a sírást, amikor Setrak nagyapám a kerti széken hintázott és mormogott vagy amikor Garabet nagyapám bezárt szobájában a hegedűszó elhallgatott.

Kezdetben a síró nyögés zavarta a katonákat, különösen azért, mert a vizek és a szelek megismételték, és úgy tűnt, mintha minden irányból jönne. Aztán megszokták, a kísérezene biztosabban jelzett, mint bármely őrszem: amíg egyenletesen szólt, azt jelezte, hogy nem történik semmi szokatlan. Abbamaradt volna, ha az emberek más elfoglaltságot is találnak azon kívül, hogy meghaljanak vagy hogy halottaikat sirassák. Megállna, mondták a katonák, ha a deportáltak fellázadnának, vagy ha meghalnának mindannyian. Az örültek eseteit leszámítva, akik a mellkasukban golyóval hulltak a földre, a deportáltak nem lázadtak fel. Meghalni nem haltak meg olyan gyorsan, mert úgy tűnik, hogy a halál, aki oly sokáig volt közöttük, már nem szerette őket. Habár néhány hónap alatt a légereket megszüntették és a deportáltak többségét megölték időközben, a kísérezene nem némult el Deir esz-Zorban.

De akkor még a saját, az Eufráteszénél is szélesebb medret vájó zaj után fülelve a török katonák nem igazán aggódtak a láger őrzése miatt. Déli és keleti oldalán nem volt szükség őrkre, mert ott volt a sivatag. Az abba az irányba menekülőnek semmi esélye nem lett volna a túlélésre. És hát a légert övező Eufrátesz sem adott okot semmiféle reményre.

Egy ideig Deir esz-Zor volt minden konvoj végállomása, anélkül, hogy a hatóságok elhatározták volna, mit kell tenniük később. Valószínűleg arra számítottak, hogy a konvojok az utakon lassan elfognak, és Deir esz-Zor csak egy menhely lesz, ahol

azok, akik mégiscsak eljutottak odáig, gyorsan kilehelik a lelküket, egyfajta Hastahane, amilyen Tefridzsében és Lalé-ben is volt. A bőségesen felajánlott lehetőség dacára néhány százezer deportált megmakacsolta magát, és élni akart. Vagy tulajdonképpen egész egyszerűen elfelejtettek meghalni. A láger egyre zsúfoltabb lett és egyre kezelhetetlenebb, nem annyira az emberek, hanem a rájuk zúduló és belőlük áradó betegségek és miazmák miatt. Mert a birodalom fővárosának hatóságai minél gyorsabban és végleg meg akarták oldani az örmény kérdést, Deir esz-Zor végállomásból tranzitállomássá vált. Azonban nem két láger közötti, hanem két világ közötti megállóvá.

Az összes szenvedések közül a betegségeknel és fájdalmaknál is erősebbnek bizonyult az éhség. Mert nem rendelkeztek semmiféle élelemforrással, és csak olyan esetleges ennivalóra számíthattak, mint a füvek, a romlott gyümölcsök, a vadméz vagy az elhullott állatok, a láger Deir esz-Zorban hallucináns állapotba került. A csontvázszerű testek tapogatózó léptekkel indultak vizet inni az Eufrátesz partjára, aztán leültek a kiégett földre, ingva és nyögve, mintha fénnel táplálkoznának, akár a növények. Egyesek, akik elvesztették bármilyen dolog vagy érzelem értelmét, és csak az éhség maradt meg bennük, szájukba nyomtak mindent, ami csak a kezükbe akadt, a fák kérgét rágták, az izzadtságtól átitatott rongydarabokat vagy ürüléket, ami az éhség miatt olyan kemény volt, akár a kecskéké. Miután megölték Levon Shashiant és azokat, akik a tömegsíroknál fáradozva igyekeztek biztonságba helyezni a halottakat, a holttestek ismét elkezdtek tovább időzni a sátrak alatt. Ismét megjelentek az arc, kar vagy láb nélküli halottak. Azok, akik naponta egyszer végigjárták a sátrakat, hogy összeszedjék a széttépett vagy bomlásnak indult halottakat, már nem rezzentek össze. Sőt, némelyek egyenesen más céllal érkeztek, holló- vagy hiénavadászokból hullavadászokká változtak. Ezért a sátrak alatt lakók alaposan végigmérték őket, és nem adták oda akárkinek a halottat.

Mindennek dacára, a feladat egyáltalán nem bizonyult könnyűnek. Egyre nehezebb volt megkülönböztetni az élőket a holtaktól. Az élők órákon át feküdtek mozdulatlanul, és gyakorta aludtak el nyitott szemekkel, megvakulva a szemük fehérjét égető hőségtől. A holtak pedig összerendezték néha az éjszaka és a nappal közötti nagy hőingadozások miatt, mert az ízületeik meglágyultak a napon, vagy épp ellenkezőleg, összerándultak az éjszakai fagyban. Ezért elkezdtek vaktában összeszedni őket, aztán némelyek visszafordultak a gödör pereméről, mert magukhoz tértek a rázkódástól, amit a többiekhez csapódva éreztek.

Amikor kiadták a jelet, ismét elkezdtek összeállni a konvojok. Egyeseket keletnek, Marat és Szuvar felé küldtek. Mások nyugatnak indultak, Damaszkusz irányába. Mindkét irányban ugyanaz volt a végkifejlet. Amikor egy olyan síkra értek, amelyet az előőrs megfelelőnek talált, a katonák eltávolodtak, körbevették a konvojt, aztán flintáikkal lőni kezdtek minden irányból. Amikor már senki sem maradt állva, felszerelték a puska csövére a bajonetteket, elővették jatagánjaikat, átvágtak a testeken és pengéikkel mindenkit lemészároltak, akiket nem ölt meg a golyó. A konvojok lélekszáma háromszáz és ötszáz között mozgott. Ugyanaz volt a sorsuk minden esetben, azzal a különbséggel, hogy a katonák néha a beduinokra hagyták a munkát, megelégedve azzal, hogy ellenőrizzék a végén és megbizonyosodjanak arról, hogy jól végezték a munkát.

Hermine karjában gyermekével várta a halált. A kislányt egyre gyakrabban rázta a hideg, éjszaka Hermine ráfeküdt, így próbálva melegíteni. Sahagnak sikerült megszerezni egy maroknyi zöld datolyát, egyszer még egy gránátalmát is, ami kiesett az egyik katona nyerge alól. Egyenként ették meg a keserű magokat, sokáig tartva a nyelvük alatt. A másik sátorban a két szerelmes szenvedett az éhségtől, de nem kereshettek élelmet maguknak, mert a nő semmi szín alatt nem engedte, hogy a férfi elhagyja a búvóhelyét, mert attól félt, hogy a katonák meglátják és megölik. Úgy tűnt, mintha egymásból táplálkoznának, és mert egymáshoz kötődtek, így fent tudtak maradni. Egészen azon estéig, amikor, a hideg beálltával, kibontakoztak az ölelésből, és felálltak. Levették ruháikat, a nő pedig Herminének nyújtotta azokat. „Tedd a gyerekekre — mondta. — Reszket a hidegtől.” Teljesen meztelenek voltak. Hermine mérhetetlen ámulattal nézte őket, nem a meztelenségük miatt, ami, mint a testtel kapcsolatban bármi, nem volt szokatlan a lágerben. Azonban hihetetlenül szépek voltak. Különös fény csillogott tekintetükben, hajuk kisimult és fénylett a homlokuk körül, húsuk élesen fehérlett, a nő combjai feszesek voltak, melle gömbölyödött, a férfi csontjain pedig tekergőző izmok feszültek. A fény cseppekben gyűlt fel vállaikon, és nem látszott árnyék körülöttük. „Eljöttünk, hogy elbúcsúzzunk” — mondta a férfi, de mintha meg sem moccantak volna ajkai. Aztán a nővel kézen fogták egymást és eltávolodtak. Sziluettjeik még sokáig ott maradtak szemük előtt, talán testük fényudvara miatt. Annyira fényesek és közönyösek voltak, hogy úgy tűnt, lebegnek a homok felett. Hermine és Sahag feszült figyelemmel várta a puskalövés hangját. De nem történt semmi, még azután sem, hogy leszállt az est, betakarva testük viaszát s agyagját. Csak a mirha és ámbra homályos füstszaga maradt utánuk.

„Megmenekültek” — mondta Hermine. „Megyek, és visszahívom őket — mondta Sahag. — Arrafele a sivatag van, meg fognak halni. Senki sem tért vissza élve a homokdűnék közül.” Hermine intett, hogy üljön le, és mellé ment. „Hagyd őket... Szépek és büntelenek. Egyre csak arra gondolok, hogy Rupennek igaza van.” Jelen időben beszélt a férjéről, mint valakiről, aki messzire utazott, de visszatér, habár addig már Rupent megölték a szebkai férfiak konvojával együtt. „Rupennek igaza van. Isten meghalt. Hagyd őket, hogy haladjanak előre. Itt, ahol utoljára láttad őket, Deir esz-Zor lágerének peremén, itt van az Édenkert határa. A mennyek kapuja is, csak kétlépcsnyire. Visszaértünk oda, ahonnan elindultunk: a kezdetek kezdetéhez. De időközben teljesen megromlott a világ. Talán ők előlről kezdik a világot, és új Istent teremtenek.”

Sahag a sötétbe meredt, ahol a férfinak és asszonyának egymást érintő teste még megvillant egy pillanatra szemei előtt, aztán kialudt. És hirtelen friss és zizegő fuvallat ért a fiú homlokához. Mintha a homok az útjukból félrehúzódnak hagyta volna, hogy a földből különböző tetszetős fák sarjadjanak. Egy jóval nagyobb folyam két ága, a Tigris és az Eufrátesz egyesült a szemük előtt. A férfi pedig a vizeikkel öntözött kertbe lépve maga mögött hagyta nemzetségét, az anyját és az apját, és asszonyához tapadva egyetlen testté váltak.

De itt, az emberek között, miközben a több száz emberből álló konvojok elértek a vesztőhelyé átalakuló fennsíkokra, a Szuvar vagy Damaszkusz felé vezető utakon újabb konvojok érkeztek nyugatról, a halál utolsó körébe ereszkedve alá. Annak az 1916-os évnek júliusi hónapjában tömegek váltak ki és tömegek érkeztek, de az állandó ide-oda járás ellenére a Deir esz-Zor-i láger változatlan és mozdulatlan maradt. A környék csontokkal telt meg. Átlépték az utolsó határt is. Az élők felajánlották magukat a holtaknak, mert az egyetlen még gyakorolt mesterség a temetés maradt. A holtak felajánlották magukat az élőknek, meleget tartva, mint valami ruhák, a fagyos éjszakákon — azoknak pedig, akiket megőrzített az éhség, oltáriszentséggé szolgáltak.

Hermine zavaros szemekkel nézte gyermekét. A nyári forróság, ami kiszívta a testek sójához tapadó vízcseppeket, gyilkolni kezdett, kiszárítva az embereket. Az élők és a holtak, akik a mozdulatlanságban hasonlítottak egymásra, meg abban, ahogy megrezzentek néha, kezdtek hasonlítani az arcuk sötét, száraz színében is.

Az egymást követő kivégzések ritmusa alapján a koncentrációs tábornak ősszel kellett megszűnnie. A Deir esz-Zor-i fogság körülményei között kivégzések nélkül sem

érte volna meg senki a telet. Azon a nyáron elsősorban a gyerekek haltak meg. Sokan maradtak temetetlenül a sátrak között kiürült, összezsugorodott, megfeketedett állati csontvázakként. Hermine türelmetlenül várta, hogy felvegyék őket a konvojok egyikébe, nem is tudva, mit remélhet, de teljes szívvel kívánta, hogy távozzanak arról a helyről. Nyitott, mozdulatlan szemekkel a gyermek néha ezt suttogetta: „Éhes vagyok!”. Amikor nyöszörgése folyamatossá vált, kilégzésakor siránkozó, belégzésakor sípoló hangokat hallatva,

Hermine elindult a sátrak között. Egy óra múlva üres kézzel tért vissza. „Nem adtak, ugye?” — kérdezte a kislány elhaló hangon. Üres tekintettel bólintott. „Te se adj nekik később, tőlem...” — mosolygott szomorúan a gyermek. Hermine szájára tapasztotta kezét, és annyira zaklatott volt, hogy elfelejtette elzavarni a fiút, amikor az közeledett, hogy a kislányt megsimogassa. Teljesen különös tekintettel nézett rá, aztán csuklón ragadta. „Gyere!” — mondta egészen más hangon. Kihúzta a sátorból a perem felé, a vízfolyás felső irányába, ahova az arabok jártak állataikat itatni. Állva maradt a fia mellett, a víz partján, és azért imádkozott, hogy minél hamarabb megtörténjen.

Az arab minden kedvesség nélkül, de kíváncsian nézte őket, különösen a fiút. Mert Hermine és a fiú beszélt törökül, megérthették volna egymást azokkal a közös szavakkal, amelyeket Mohamed hagyott hátra az ő hitének tájain. De nem volt szükség erre, mert nagyon jól tudták, miről van szó. A jelenet ezerszer lejátszódott a konvojok útvonalán meg a lágerek peremén. Hogy a dolgok egyértelműek legyenek, Hermine elengedte Sahag kezét, és egy lépéssel előrébb lökte, tenyerét a fiú vállán tartva, hogy az nehogyan visszaszaladjon. Soványsága ellenére Sahagon nem látszottak betegségek jelei, és az arab beleegyezés helyett levette átalvetőjét a lováról. Egy kis zsák lisztet vett elő, és a nő felé nyújtotta, aki két kézzel fogta meg a zsákot. Sahag pedig érezve, hogy kiszabadult a szorításból, el akart szaladni. De az arab derékon és tarkón ragadta, és a lovára dobta, mint egy átalvetőt. Háta mögé ugrott, és csujogtatva, galoppban távolodott el. Hermine sokáig állt mozdulatlanul. Belenyúlt a zsákba, kivett egy maroknyi lisztet és a szájába tömte, hogy elfojtsa a kiáltást.

Egy darabig a fiú egy másfajta, sokkal nagyobb sátorban feküdt, amelynek falait szőnyegek és érthetetlen feliratok díszítették; ahol olyan emberek éltek, akik egy rekedtes és nyers nyelven beszéltek és közönyösen néztek rá, de rendszeresen enni adtak neki, letörölték az izzadtságát és kicserélték a lepedőjét. Amikor kellőképpen megerősödött az utazáshoz, lóra rakták, és elindultak az aszályos tájak belseje felé,

ahol nem volt más foglalatosságuk, már amikor nem a karavánokat lesték, mint éjszaka a tüzek őrzése, amelyeken rotyogott a tevezsír, és napközben a víz kortyolgatása. Sahag nem emlékezett pontosan azokból a napokból csak a férfiak elnyújtott imáira és a fehér öltözékre, amit kapott. A fehér öltözék, amelyre a megsebzett hímtag éles fájdalmának vércseppjei is ráfröccsentek, ő pedig nem értette, hogy ez az új, férfias fájdalom miért csal mosolyt és elégedettséget a többiek arcára. Az új, bevérzett ruhával együtt új nevet is kapott — Yusuf —, anélkül, hogy a régi nevéől bárki is kérdezte volna. Ez utóbbi hasznára vált később, amikor egészen Urfáig és Diarbekirig keresték őt, de nem találták, mert nem tudták, ki után kérdezősködjenek.

Yusuf derék legény lett. Megtanulta kötőféken tartani a tevéket, őrizni őket az itatónál. Megtanult lovagolni, hozzászokott a száraz ételhez és megtanulta, hogy kell türelmesnek lenni a homokkal fedett tájakon. Férfiruhát kapott, saját lova volt — az egyetlen élőlény, akivel örményül beszélhetett —, és ő is a földre kuporodott a többiekkel együtt minden napkeltekor és napnyugtakor, dél felé fordult és elmormogott valamit, ami imádságra emlékeztetett.

Jó sivatagi lovas maradhatott volna a halál köreiben már megedzett testtel, a hosszú, szemét a homoktól megóvó szempillákkal, a széllel szembezállni kész barnás arcával és a hőségtől jól védő fekete, göndör hajjal. Hasznára volt, hogy nem tudott arabul. Senki sem zavarta kérdésekkel és nem kellett beszéljen magáról. Nem kellett egy olyan prófétához könyörögnie, amely bevérzte megjelenésekor, és megőrizhette maga számára a másikat, vérezve megjelenőt.

Jó lovas lehetett volna azokon a tájakon, és egy szép napon törzse vezetőjévé válhatott volna, télen leereszkedve a Vörös-tenger partjaiig, Medinához közel, és életében legalább egyszer Mekkáig, aztán mehetett volna fölfelé, Jeruzsálem és Damaszkuszon keresztül egészen azokig a helyekig, amelyeket annyira jól ismert, és akár tovább, a hegyek felé, Resz al-Ainba és Moszulba. Yusuf azonban magányos maradt, és a többiek, mert ügyességével elégedettek voltak, békén hagyták és nem zavarták az érthetetlen párbeszédet, amelyet lovával folytatott.

Yusuf értetlenül élte azt az életet. A megértés pillanata, ahogy ez lenni szokott olyankor, amikor a kérdések bizonytalanok, hirtelen jött el. Megérkeztek Moszulba. Jó nap volt. Kecsketúrót adtak el és tevebőrt. A sátorban meleg volt és nyugalom, sültszag terjengett, de mielőtt párnákra ültek volna a tűz körül, megszámozták az

aranyakat, amelyeket kis zsákokba kötöttek. Aztán a nők megcsodálták az ajándékokat — a borostyánt, a szöveteket, az ékszereket. A legszebb ékszert a sátor ura a markába szorította, és úgy tárva ki ujjait, mint egy varázsló, asszonyai közül a legfiatalabbnak adta. A nő nyakába akasztotta és forgott örömeiben, aztán táncolt a tűz körül a zurna és a csörgődobok ritmusára. A tűz szikrát vetett és sistergett a zsír cseppjeitől, az arcok fénylettek és elnyúltak a lángokkal együtt, a dobok ritmusa egyesült az összeverődő tenyerekével, és a nő forgott fiatalsága és az ékszer okozta öröm lendületében. Amit a fiú akkor vett észre, amikor a nő csípőjét ringatva és melleit rezgettetve éppen a jobbjához ért. A talizmán, ami arany láncocskán lógott, s amit láthatóan és büszkén viselt, a fiút édesanyja szemérmes mozdulatára emlékeztette, ahogy elrejteti azt ruhája alatt. Senki sem vette észre, mikor lépett ki a sátorból. Az egyetlen dolog, amit megbomlott elmével tehetett, az volt, hogy örült rohanásba kezdett. Szaladt, ő sem tudta hova, amíg lélegzete fogytán térdre esett. És, mert szükségét érezte, hogy kilépjen testéből, hogy kitépje magát, kiáltani kezdett. A homokra helyezkedett, hintáztatta magát és addig kiáltott, amíg csak bírta erővel. Amikor a kiáltás elhalt és átadta helyét a Deir esz-Zor-i nyögésnek, a száraz sírásnak, akkor halt meg Yusuf. Boldogtalan lény volt, idegen, hallgatag, olyan helyeken kóborolt, amelyeket nem ismert és olyan istenek között, akikben nem hitt. Vérből született, és egy kiáltás ölte meg. Nem úgy, ahogy akkor történik, amikor az egyik test megöli a másik testet, vagyis kívülről befelé szűrve át, Yusuf belülről átszűrve halt meg, éppen azon test által, amelyhez hozzáadódott egy fehér és bevért ruhával.

Megszabadulva az új öltözéktől, lábai előtt Yusuffal, mint egy fölösleges ruhadarabbal, Sahag visszafordult a sátrak közé. Ez alkalommal, mert már nem volt a törzs fia, lopakodva járt, elbújt a sötétben, kikerülte a tüzeket és a sátrak bejáratait. Az állatok szállásához ment, és lassan, kötőféken elővezette lovát. Halkan lépdelt a homokban, az állat változást nem észlelve követte, hiszen számára Yusuf nem létezett soha. Később már hallatszott a galoppja, de ló és lovas akkor már messze járt.

Nyugat felé indultak el, a konvojok útvonalával ellenkező irányba, de sajnos a visszatérés a halál körein át a holtak húsvétjától a feltámadás húsvétjáig nem jelent visszatérést az időben. Épp ellenkezőleg, egyesével haladva át a különböző szinteken, abból a mélységből, ami olyan volt, mintha kútba zuhant volna, csak a konvojok nyomait találta meg, csak túlélőket, akik az út szélén koldultak, csak az új, félelmetes nevet viselő szakadékokat, amelyek kőgörgetegekben morzsolták a csontokat, meg a nemzetéből való, salaváriba öltözött gyermekeket, a mellkasukban,

mint valami fészkekben cseperedő Yusufokkal. Sokszor vissza akart fordulni a sátorhoz, hogy asszonyai és gyermekei szeme láttára ölje meg azt az arabot és visszavegye anyja talizmánját. Aztán azt gondolta, hogy az arab egyáltalán nem bűnös, az, aki anyja nyakáról letépte a talizmán láncát, máshol van, és túl nagy háborút kellene vívnia egyedül, hogy megöljön minden hozzá hasonlót és biztos legyen abban, hogy anyja gyilkosa elnyerte büntetését. Az arab végül is a jótevőjének bizonyult, és nem az ő bűne volt, hogy az idők annyira olcsóvá tették az emberi lényeket, hogy a beduin egy kis zsák lisztre értékelte a fiú életét.

Resz al-Ainnál Sahag viszontlátta a vasutat, amit akkor hagyott el, amikor két évvel korábban a levegő és a víz hiányától feldagadt és vöröslő arccal Marmuránál kiszállt a marhavagonból. Eladta lovát, és egy napon és egy éjszakán át utazott a vagon sarkába húzódva — egészen Izmidig. Attól a pillanattól a vonatok és hajók útja volt az övé, amelyek nyugatra vitték, egészen Bazargicig és aztán Silistráig.

Amíg menekült, nyugton hagyták az emlékei. Amikor végül megállapodott, Silistrán inasnak állt egy kereskedőnél, majd saját boltot nyitott. Később, amikor már feleséget keresett magának, s addig is, amíg megtalálta, azoknál a lányoknál időzött, akik a kikötőben várták a tengerészeket, a hajdan lábaihoz vetett beduin kendő életre kelt, és kígyóként sziszegve elindult Sahag nyomában. Így egy estén, a gázlámpa fényeiben Yusuf arcát látta visszatükröződni az ablakon. Iszonyattal nézte, miként táncol dobok és csörgők hangjaira, hogy tépi le a sivatagi ember fehér ruháját, hogy tartja kezében hímtagját és hogy rángatja ugrálva, vad tekintettel, hogy engedi szabadjára ujjai között nem a magját, de a vért. Sahag nem tudott megszabadulni másként az átkozott magját rászóró látomástól, csak úgy, hogy egy szerszámot megragadva betörte az ablakot. Yusuf hahotázott, arca széttörött, ezer másik arccá hullott és szétszóródott a szobában. Amikor magához tért, végigmérte önmagát úgy, ahogy volt, elvadult arccal, zilált öltözékkel, kezében még el nem lankadt, elcsúfított hímtagjával. Megértette, hogy Yusuf visszatért belé, és hogy nem ablakokat törve és tükröket takargatva kell harcolnia az áttetsző képmás ellen.

Sahag és Yusuf gyűlölte egymást, de tudták, hogy kénytelenek együtt élni. Yusuf a tízszeresét viselte el azoknak a gyötrelmeknek, mint amit Sahag, kénytelen volt elviselni a más megváltó előtti meghajlásokat és ennek a hitnek a nagyon is tisztességtudó szokásait. Ezen az idegen népen az egyetlen keze ügyébe eső módon állt bosszút, vagyis a hímtagon keresztül, amely magán viselte az ő megszületésének

jelét és megmérgezte annak magját. Mert ahhoz a maghoz kötődött, amely örökre terméketlen maradt, ami egyre csak ritkult és fogyott az évek múlásával, megfogyatkozott Yusuf is. Gyermekkoromban Sahag Şeitanián öregember volt. Ezért nem ismertem Yusufot.

Kettéhasadt, megszokta, hogy mindkét fele lesi és gyűlöli a másikat, és a másik elalvását várja, hogy lecsapjon, bár végzetes módon mindig egyszerre tértek nyugovóra, és csak az álomban váltak külön igazán. De mert a két rész nem tudott egy időben álmodni, Sahag - amint a másik rész fogyatkozott, és ahogy felesége, Armenuhi egyre inkább belenyugodott abba, hogy nem lehet gyermekük — a szokásává vált gyűlölködést nem tudván kettéhasadt lelke mélyedéseiben megtartani, gyűlölni kezdett másokat is. Először a Yusufhoz hasonlókat. De mert ezekből elég kevés akadt a környezetében, s az el nem égett gyűlölete csak csikorgott, mint a vadállatok agyarái, amikor tépni vágnak, különben addig nőnek, amíg átszúrják saját koponyájukat, Sahag a bolsevikokra árasztotta minden gyűlöletét. A nem várt alkalom a háború után adódott, amikor, ellentétben a korábbi időszakkal, amelyben az egyetlen kommunista Focşaniban egy részeges zöldséges volt, akinek politikai ténykedése abban merült ki, hogy nagy szájjal és akadozó nyelvvél szidta május 10-én a dinasztiát és a királyt, egészen addig, amíg a hatóságok megtanulták a leckét és már kora reggel bezárták, amikor még csendes volt, mert nem józanodott ki az előző napi részegségéből, a háború után adódott tehát, amikor a város megtelt kommunistákkal. A kommunisták a velük szemben tanúsított érzelmekért a tőlük megszokott nagylelkűséggel fizettek meg, vagyis először kirabolták a boltját, aztán, amikor már nem volt mit rabolni, elkobozták mindenestől. Sahag minden esetben örült nekik. „Vegyétek!” — ordította fél lábon ugrálva és kezeit rázva. „Raboljatok!” - és Van Houten kakaósdobozokat hajított utánuk. „Ezt elfelejtettétek magatokkal vinni” — dobta utánuk a babkávés zacskókat, melyekből a szemek úgy szaladtak szét, akár a csótányok.

Az ő ötlete volt, hogy a Telefunken rádiót Seferian kriptájában helyezték el, és egyes egyedül járt éjszaka a temetőbe, hogy hallgassa a Szabad Európa Rádiót. 1958 nyarán mohó tekintettel követte a Vörös Hadsereg osztagait, amint eltűntek a Tecuci felé vezető úton, és aztán órákon át mozdulatlanul ülve nézte a velünk szemben lakó Maria asszony tévéjének tányér nagyságú képernyőjén Gheorghe Gheorghiu-Dej egyenes adásban közvetített temetését, egyetlen részletet sem szalasztva el, s közben tökmagot rágott és sörözött, kibickedve, mint egy stadionban. „Elintézték az

oroszk — mondta, és ez alkalommal semmiféle szemrehányás nem volt a hangjában irányukba. — Kiontották a belét!”

És ugyancsak Sahag Şeitanian volt az első, akit a térképek bűvölete magával ragadott. Gyermekkoruk tereiből kiragadva az öreg örmények menekültek, emigráltak, sivatagokon, kontinenseken, tengereken és óceánokon keltek át, de sosem utaztak igazán. Áthaladni a világon a szomorúságok része volt, nem a kíváncsiságé vagy az öröme. Ezért voltak ők a papírok síkjainak utazói, akárcsak a könyvskorpiók.

A kartografált ívek olyanok voltak, mint a való világ egy szelete; új dimenziókat tártak fel. Ezeken a térképeken a háborúk mindig másként értek véget, mint a valóságban. A hegyek fedajinjai szétzúzták a hadseregeket, a foglyoknak sikerült kiszabadulni a deportálás légereiből, a harcosoknak pedig az ellenség gyűrűjéből. Az amerikaiak partra szálltak a Balkánon, angol ejtőernyősök lepték el az égboltot, az oroszok Szibéria mélyére húzódtak vissza. És Örményország, természetesen, a Kaukázustól egészen Türoszig és Szidónig terjedt, Anatóliától egészen az Urmia-tóig, mint Nagy Tigranész idején, egy évszázaddal Krisztus előtt. A világ nem volt más, mint egymás fölé helyezett térképek sora, partraszállásokat, szabadulásokat, elűzéseket, visszaszerzéseket, lendületet és győzelmet jelentő nyilakkal zsúfolva. Az összes térkép közül a legjelentéktelenebb és ezért legkevesebb figyelemre méltatott a legelső volt, amely egyenesen a fűvön hevert, vagyis maga a valóság.

Az ő térképein éppen ezért más szerződések voltak érvényben és másként értek véget a háborúk. Érvényben volt a sevres-i békeszerződés. A jaltai találkozó meg sem történt, és Sztálin szándékosan kopott ceruzahegye nem szabdalta fel Európát. Sahag Şeitanian és gyermekkorom többi örménye inkább a térképek emberei voltak, nem annyira a földé. Néha annyira közönyösek voltak, a tekintetük annyira távolba veszett, mintha ők maguk is összehajtogatódtak volna a térképekkel együtt és eltűntek volna erről a világról.

A Suttogások könyvében minden aromának, minden színnek, minden őrületnek megvan a saját mágusa. A különböző tájak útmutatója, a térképek mágusa Micael Noradunghian volt. A többiek körülötte ültek, és tágra nyílt szemekkel nézték, hogyan alakulnak át kezei alatt a kontinensek. Nagyapám bölcsen és hallgatagon ült, mert semmi sem bizonyította jobban, mint a térképek, hogy az idők zűrzavarán túl mégis van valami értelem. Anton Merzian elfelejtett kérdezni, és a térképek előtt, ahol mindenkinek volt elég hely, nem veszekedett Krikor Minasiannal. Măgârdici Ceslov, Agop Aslanian, Vrej Papazian, Ovanez Krikorian és a többiek bártortalanul közeledtek,

és hagyták, hogy emez új Betlehem felé vezessék őket, ahol a megváltás egy térkép formájában mutatkozott. Sahag Şeitanián lenyűgözve figyelte ezt a csodát. Ezek voltak azok a ritka pillanatok, amikor ellazult zsigerekkel megbékélt Yusuffal is.